

ÖTÜKEN

TATAR İMPARATORLUĞU

Kazan Tatarları ve
Çarlık Rusyası'nın Oluşumu

DANIELLE ROSS

Türkçesi:
Kadri Mustafa Orağlı

YAYIN NU: 1517
KÜLTÜR SERİSİ: 876

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-928-5

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

Danielle Ross

Özgün Adı: *Tatar Empire: Kazan's Muslims and the Making of Imperial Russia*

© 2020, Indiana University Press

Bu kitabın Türkçedeki yayın hakları Kalem Ajans vasıtasıyla
Ötüken Neşriyat'a aittir.

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul

Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Bilimsel Redaksiyon: Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Tasarımı ve Harita: Ceyhun Durmaz

Kapak Fotoğrafı: *el-İslah* gazetesi redaksiyası (yazarları), Kazan, 1907-1908.

Soldan sağa: gazetenin muharriri ve naşiri Vefâ Bahtiyarov,
Abdülkebir Bekir, Fatih Emirhan, İbrahim Emirhan, Abdullah Tukay.

Baskı ve Cilt: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.

Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul - 2020

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.

Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

DR. DANIELLE ROSS; arlık Rusyası ve Sovyet dönemi Kazan Tatarlarının kültür tarihi konusunda çalışmalar yapmaktadır. Aslen Kaliforniyalı olan Ross, Arizona Üniversitesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu (2003). Yüksek Lisans (2007) ve doktorasını (2011) Wisconsin-Madison niversitesi'nde, Tarih Bölümü'nde tamamladı. Kazakistan'daki Nazarbayev niversitesi'nde de bir süre görev yapan Ross, Kazan, Orenburg, Ufa ve Almatı arşivlerinde araştırmalar yaptı. Rusça ve Tatarcanın yanında Osmanlı ve aatay Türkçesi ile klasik Araa bilmektedir. 2014'ten beri Utah Eyalet Üniversitesi Tarih Bölümü'nde doçent olarak görev yapmakta olup modern-öncesi ve modern dönem İslam ve Dünya Tarihi konularında dersler vermektedir. Başlıca eserleri: *Tatar Empire: Kazan's Muslims and the Making of Imperial Russia* (Bloomington: Indiana University Press, 2020); *Shari'a in the Russian Empire: The Reach and Limits of Islamic Law in Central Eurasia, 1550-1900*, ed. Paolo Sartori – Danielle Ross (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020).

DR. KADRİ MUSTAFA ORAĞLI; 1962 yılında İstanbul'da doğdu. 1978'de Pertevniyal Lisesi'ni, 1984 yılında İstanbul Tıp Fakültesi'ni bitirdi. Eğitim amacıyla gittiği Paris'te, Sorbonne'un *la Langue et la Civilisation Française* bölümüne devam etti. 1996'da Kartal Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde göz hastalıkları ihtisasını tamamladı. 2002-2007 yılları arasında Maltepe Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde ğretim görevlisi olarak çalıştı. Hlen serbest hekimlik yapmaktadır. Göz hastalıkları konusunda yayınlanmış tıbbi makaleleri ile İngilizce ve Fransızca dillerinden -ağırlıklı olarak tıp ve tarih konularında- onun üzerinde kitap çevirisi bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Türkçe Baskıya Ön Söz.....	11
Teşekkür	19
Kısaltmalar	21

GİRİŞ

Tatarların İnşa Ettiği İmparatorluk	25
Kazan Tatarlarını ve Kazan Ulemasını Tanımlama	27
İmparatorluk Yapısı İçinde Kazan Tatarları	32
Kazan Tatarları ve Modernite	36
Kazan Tatarları ve Laikleşme Süreci	43
Kitabın Organizasyonu.....	46

I

YERLEŞİMCİ ULEMANIN ÇAĞI

Yeni Sıkıntılar Dönemi (1649-1682).....	54
Rusya'yı Dârüliislam Olarak Tahayyül Etmek: Yunus bin İvanay ve Oğulları (1600'lerin ortaları-1720'ler).....	57
Nizamı Tesis Etmede İttifak: 1735-40 Başkurt İsyanı	62
Kazanımları Sağlama ve Kazan Tatarlarına Ait Güney Urallar Yaratma (1740-55).....	71
Yanlı Müslümanları Savunmak: Batırşah Aliyev Örneği (1755).....	74
Mahvedilen Elitin Son Nefesi: Pugaçev İsyanı'nda Başkurt ve Mişer Uleması (1773-74).....	78
Kazak Krizi ve Ruhani Meclis'in Kuruluşu (1781-88)	81

II

İLMÎ PRESTİJİ ARTIRMA SANATI

Asya Matbaası Skandalı (1801-1802)	97
Şeyh Habibullah Vak'ası	100
Orenburg'daki Asya Camii Skandalı	106
Sonuç	114

III

KOLONYAL TİCARET VE DİNİ UYANIŞ

Okuyan Bir Toplum	128
Eğitim Patlaması	132
Okuryazarlık ve İslami Uyanış.....	135
19. Yüzyılın İlk Yarısında Kazan Tatar Uleması.....	138
Rus Devletiyle Yolların Ayrılması	146

IV
BİR EŞRAF ZÜMRESİ OLARAK ŞEYHLER

Ütemişevler.....	155
Apanayevler	158
İsterlibaş Köyü'nün Tukayevleri	160
Tünter Köyü'nün Şeyhleri.....	162
Abdullah el-Çirtuşf.....	165
Kırsal Kesimde Elit Bir Yapılanma Kurmak	166
Meçkereliler ile Medreseleri	167
Sonuç	173

V
BİLGİ, TARİH YAZICILIĞI VE MÜSTEMLEKELEŞME

Meçkere İlmî İlişkiler Ağının Evladı	180
Yeni Talebe: Mercanî ve Feyizhanov	182
1870'ler ve 1880'lerdeki Eğitim Tartışmaları.....	192
Bulgar Olmanın Önemi	199
Sonuç	208

VI
MÜSLÜMAN KÜLTÜR REFORMU VE
KAZAN TATARLARININ KÜLTÜR EMPERYALİZMİ

Giriş.....	213
Ceditçiliği Yeniden Düşünmek	214
Çistopol Medresesi: Geçiş Döneminde Meçkereliler	216
Gaspiralı ve Gazetesi	221
Ticaret, Eğitim Reformu ve Yeni Kültür Emperyalizmi.....	227
Gölboyu Medresesi ve Diğer Müslümanların Geri Kalmışlığı Üzerinden Hegemonya Kurma.....	235
Sonuç	248

VII
FUNDAMENTALİZM, MİLLİYETÇİLİK VE SOSYAL ÇATIŞMA

Giriş.....	253
İdil-Ural Bölgesinde Selefî Teoloji, İlmî Reform ve Milliyetçilik	254
Düşmanlar İnşa Etmek: 1880'ler Sonu ve 1890'ların Reformcuları.....	260
Yeni Bir İslam Oluşturmak.....	267
Literalist Teoloji ve Akılcılığın Sınırları	276
Reform'a Verilen Cevaplar	280
Yeni Medreseler ile Mezunları.....	283
Gençlik ve Tatar Milliyetçiliği	292
Sonuç	300

VIII
TATAR HEGEMONYASINA KARŞI SAVAŞ

Bir İlmî İhtilaf.....	307
Pan-İslamist Panik, 1908-1910.....	308
Pan-İslamizm: Teoriden Realiteye.....	315
Bubî Medresesi Yargılanıyor.....	317
Sonuç.....	328

IX
RUSLARIN OLMADIĞI BİR İMPARATORLUK

Giriş.....	331
İmparatorluktan Sonraki Hayat: Şubat-Mayıs 1917.....	332
Güney Uralları Kaybetmek: Temmuz Kongreleri.....	338
Oyunun Sonu.....	343

SONUÇ

Rusya'daki İslam.....	349
İmparatorluğun Mukabelesi.....	350
Millet ve İmparatorluk.....	352
İslam ve Modernite.....	352

BİBLİYOGRAFYA.....	355
DİZİN.....	381

Türkçe Baskıya Ön Söz

Bu kitap, özünde, Rusya'nın Orta İdil bölgesindeki Ceditçiliğin bir tetkikidir. Bunu hafife alarak söylemiyorum. 2007 yılında tezimi yazmaya başladığımda, Rusya'nın Müslüman halk kitleleri üzerine uzmanlaşmış olan tarihçiler, Ceditçiliğin nasıl tetkik edilmesi ve hatta böyle bir tetkike gerek olup olmadığı hususlarında keskin bir şekilde bölünmüş durumdaydılar. Bu tartışmalar, on üç yıl sonra dahi hâlâ bitmiş değildir. Sonraki sayfalarda, bu kitabın bu tarz tartışmalar arasındaki -ve Rus hâkimiyeti altındaki Türkçe konuşan Müslümanların modern tarihi üzerine Batılı literatürde yer alan eserler bütünlüğü içindeki- yerini netleştirmeye çalışacağım.

Ceditçilik, kelime anlamıyla 1880'ler ile 1920'ler arasında Rus İmparatorluğu'ndaki Müslüman eğitim reformuna, geniş manadaysa -19. ve 20. yüzyıllardaki sekülerizasyon, modernleşme, milliyetçilik, kadın hakları, hürriyetçi demokrasi ve Müslümanların dinî-hukuki reformunu da kapsayacak şekilde- eğitimin de ötesine geçen bir reformcu ajandaya atıfta bulunmaktadır. Bir analitik kategori olarak Ceditçilik, SSCB'deki Türki milliyetler hakkındaki Sovyet araştırmalarından kökenini almış, Rusya ve Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman halkların modern tarihine ilişkin Batılı dillerde yapılan araştırmalarda ilk kez 1950'ler ve 1960'lar itibarıyla ortaya çıkmıştır. Gerçekten de 1950'lerden 1990'lara dek uzanan zaman diliminde Ceditçiliğin Batılı araştırmacıların Rusların imparatorluk idaresi altındaki İdil-Ural havzası, Orta Asya, Güney Kafkasya ve Kırım'da yaşayan Türki Müslüman toplumları görüp değerlendirdiği mercek hâlini aldığını söylemek mümkündür. Rusya Müslümanları hakkında erken dönemlerde İngiliz dilinde yazılan, Serge A. Zenkovsky'nin *Pan-Turkism and Islam in Russia'sı* (1960), Hélène Carrère d'Encausse'un *Réforme et révolution chez les musulmans de l'Empire Russe'u* (1960), Alexander Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quelquejay'ın *Islam in the Soviet Union'u* (1967) ile editörlüğünü Edward Allworth'un yaptığı *Central Asia: A Century of the Russian Rule*

(1967) gibi monografiler, Ceditçi reformcuları, imparatorluk idaresinden Sovyet dönemine geçiş periyodundaki Türki-Müslüman toplumların merkezî oyuncularını olarak kabul etmişlerdir. Rusya Müslümanlarının tarihini, modernleştirici ve milliyetçi reformcuların perspektifinden yazma paterni 1960-80 arasında Audrey Astadt, Edward J. Lazzerini, Azade-Ayşe Rorlich ve Martha Olcott Brill'in eserlerinde de tekerrür etmektedir.

1960-80 arası dönemde kullanıldığı hâliyle Ceditçilik paradigması son derece gürlütcü eleştirilere ziyadesiyle maruz kalmıştı ve tüm bu eleştirileri burada bir kez daha ifade edecek değilim. Daha ziyade, Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman halklar hakkındaki Soğuk Savaş dönemi literatüründe Ceditçilerin ön plana çıkışının kötü araştırmaların ya da konuya ilişkin asli kaynaklara ulaşmadaki eksikliğin bir neticesi olmadığına dikkat çekmek istiyorum. Tam tersine bu durum Sovyet Müslümanlarının, Batılı araştırmacıların ilk kez dikkatini çektiği esnada var olan ilmî ve global siyasi ortamı yansıtıyordu. Ceditçilik üzerine Batılı çalışmaların ilk kez neşredildiği 1960'larda modernleştirici teori popülerliğinin zirvesindeydi ve moderniteye geçmekte olan geleneksel toplumlar paradigması Demirperde'nin her iki yanında da yaygın biçimde kabul görüyordu. Eş-zamanlı olarak, Sovyet Müslümanlarının tarihleri -uluslararası siyaset konteksti içinde komünist düşmanı tanımaya yönelik- daha kapsamlı bir soğuk savaş projesine de katkıda bulunuyordu. Ceditçilerin kültürel reformu tarihleri ile Olaf Caroe'nin *Soviet Empire*'ı (1953) ve Geoffrey Wheeler'ın *The Peoples of Soviet Central Asia* (1966) isimli çalışması gibi umumi eserler aynı maksada hizmet etmekteydi: Sovyetler Birliği'ndeki farklı halk kitleleri hakkında enformasyon toplama ve böylesine farklı toplumların bir Sovyet devleti içinde nasıl bir araya geldiğini izah etme.

1960'lı yıllarda Ceditçiliği, modernleştirici, laikleştirici ve milliyetçi bir hareket olarak tanımlamak ve bu hareketi 19. ve 20. yüzyıl İç Asya tarihinin merkezine yerleştirmek bir mana ifade ediyordu. Ceditçiler, Batılı bilimsel araştırmalar içinde ilk kez sahne aldıklarında, uluslararası siyaset -sosyal, siyasi ve ekonomik düzene ilişkin bir seküler görüşü diğerine karşı kışkırtan- Birleşik Devletler-Sovyetler Birliği rekabeti etrafında organize olmuş durumdaydı. Din unsuru ise, global siyaset içinde, henüz o tarihlerde, 20. yüzyılın sonlarında ulaşacağı şekilde bir öncelik kazanmış değildi. Batılı tarihçiler açısından, kamusal alanın sekülerizasyonunun evrenselliğini ve diğer kolektif kimlikler karşısında milliyetçiliğin zaferini doğal süreçler olarak kabul etmek de mümkündü. 1960'larda, halklarını "moderniteye"

yönlendiren, laikleştirici, milliyetçi Ceditçi reformculara ait anlatılar, bir dizi kabul görmüş, sağlam temellere oturan tarihî paradigmaları izliyor ve ayrı bir kontekste, izaha veya gerekçelendirmeye ihtiyaç duymuyorlardı.

1990'lar itibarıyla, Batılı bilimsel araştırmalar içinde Ceditçiliğin pozisyonu da bir kayma göstermiştir. Eski Sovyet coğrafyası genelinde, önceden kısıtlı durumda bulunan arşivlerin ve kitaplıkların açılması, Ceditçilik çalışmalarına karşı bu yeni hasmane tutum için ortak bir izahat temin etmektedir. Sovyetler Birliği'nin çöküşü, gerçekten de daha önce ulaşılmaz durumdaki tarihî kaynaklara erişimi sağlamıştı. Bununla birlikte, Rusya tarihi alanındaki diğer değişiklikler, bilim adamlarının Ceditçiliği ele alışlarındaki değişimde çok daha fazla rol oynamıştır. Bilimsel eğilimler açısından 1990'lar, Rus tarihçilerinin post-modern teoriyi benimsemeleri ve -Ceditçilik tetkiklerini de destekleyen- modernizasyon teorisi ana-yapısı da dâhil olmak üzere her şeyi kapsayan büyük anlatıları reddedişleriyle şekillenir. Uluslararası siyasette SSCB'nin sonu, iki kutuplu Soğuk Savaş dünyasının çok daha kompleks bir global düzenle yer değiştirmesine yol açmıştır. Selefliliğin ve siyasi İslamın yükselişe geçişi, siyasetin laikleşmesi ile dinin şahsi vicdanlara doğru çekilişini, evrensel ve kaçınılmaz süreçler olarak ortaya koyan 20. yüzyıl ortası tarihsel anlatılara meydan okumaktadır. Bu arka plan karşısında, Ceditçi reformcuları laikleştiriciler ve modernleştiriciler olarak kabul eden Soğuk Savaş dönemi görüşü, daha ziyade geçmişten kalan bir yadigâr gibi durmaktadır.

Rusya'nın bir kolonyal imparatorluk olarak tetkikleri, post-modern dönüş ve Sovyet dönemi sonrası arşivlerin açılışı ile birlikte, Rusya Müslümanlarının tarihini yazmak için yeni bir paradigma sunmaktadır. Münferit dinî-etnik toplulukların tarihi deneyimleri -yeni diyeceğimiz- "bir-imparatorluk-olarak-Rusya" paradigması içinde yorumlanmakta, keza bu deneyimler, emperyal devletle olan ilişkileri üzerinden belirlenmekte ve tanımlanmaktadır. Emperyal hükümet, Rus-olmayan toplulukların yaşama şartlarını dikte etmiş ve emperyal kanunlar ile kurumlar da Rus olmayan tebaa cemiyetlerin kolektif kimliklerini şekillendirmiştir. Bu yeni paradigma, vakit kaybetmeden, Ceditçilik anlatılarının etrafında organize olduğu, Sovyet dönemi millî kimlikler yapısını reddetmekte ve Ceditçi reformcuların -kendi etnik topluluklarını şekillendirenler olarak- pozisyonunu da baltalamaktadır. Bugün itibarıyla, içinde yaşadıkları imparatorluğun kanunlarınınca onların faaliyetleri sınırlanmış ve etkinlikleri sorgulanmaya başlamıştır. Hepsinden öte, 20. yüzyıl başlarının büyük imparatorluklarından biriyle

kıyaslandığında, küçük bir grup mahallî entelektüelin ne kadar kuvveti ve eylem gücü olabilirdi? Ceditçiliğin bu şekilde merkezden uzaklaştırılması eş-zamanlı olarak emperyal dönem tetkiklerine de yansımıştır; bu noktada Robert Crew'un *For Prophet and Tsar*'ı (2006) Rusya Müslümanları arasındaki İslami uygulamaları ve toplumsal hayatı şekillendirmede emperyal hükümetin rolünü vurgulamaktadır; ayrıca erken Sovyet dönemi tetkiklerinde Terry Martin'in *The Affirmative Action Empire* (2001) ile Francine Hirsch'in *Empire of Nations* (2005) isimli eserleri Sovyet milliyetlerinin kökenlerine ilişkin yeni anlatılar sunmakta ve Sovyet hükümetini, millet yıkıcılığından millet yapıcılığına dönüştürmekte, ayrıca millet inşası eylemini Ceditçi reformculardan Sovyet etnografyacılarına aktarmaktadır. Bu yeni anlatılar, Rus ve Sovyet hükümetlerini, Müslüman toplumlardaki kültürel, sosyal ve siyasi değişikliklerin birinci dereceden amilleri konumuna getirirken, Ceditçi entelektüeller de soğuk savaş dönemi historiografisinde oynamış oldukları rolden soyutlanmaktadırlar.

1990'lar yeni bir grup Rusya İslamı tarihçisinin yükselişine de tanık olmuştur. Bu tarihçiler, imparatorluk tarihçileriyle -Ceditçilik tetkiklerinin sıklıkla içinde organize edildiği- Sovyet dönemi ulusal kategorilere ilişkin aynı şüpheyi paylaşmaktadır. Mamafih, imparatorluk tarihçileri kendi anlatılarının merkezine emperyal devleti koyarlarken, İslam tarihçileri ise mahallî dinî inanışları, uygulamaları ve literatürü yerleştirmektedirler. Allen Frank'ın *Islamic Historiography and "Bulghar" Identity Among the Tatars and Bashkirs of Russia* (1998) ile Michael Kemper'in *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien* (1998) adlı eserlerinde, erken dönem tarihçilerinin ulaşamadığı, bilmediği veya görmemezlikten geldiği tarihî kaynaklar tetkik edilmektedir. Bu metinlerin sirkülasyonu ve uzun ömürlü oluşları ile müelliflerinin sosyal pozisyonu göz önüne alındığında, Frank ile Kemper'in, İdil-Ural Müslüman topluluğunun hayatı hakkında bu kaynakların -Soğuk Savaş dönemi tarihçilerinin Rusya İslamına ilişkin kendi tetkiklerini üzerine kurmuş oldukları sıklıkla alıntılanan Ceditçi eserlerden- çok daha fazla temsil kabiliyetine sahip ve ifşa edici oldukları yönünde bir hüküm verdiklerini söyleyebiliriz. Frank tarafından, "geleneksel" İslami dinî uygulamaların ve edebî türlerin 1910'lara -ve daha sonrasına- dek mevcudiyetinin mükerreren gösterilmesi, Ceditçileri, Rusya'nın Türki-Müslüman toplumlarının şekil vericileri olarak gören anlatılara doğrudan bir meydan okuma oluşturmakta ve bir dizi soruyu akla getirmektedir. Ceditçilerin yazıları kendi çağdaşları tarafından okunmuyor ve benimsenmiyorsa, etnik-dinî

toplumlarının tarihlerinde ne kadar önemli olabilirlerdi? Ceditçilerin etkisi bu kadar minimal ise, onları tetkik etmenin nasıl bir manası olacaktı? Gerçekten de tarihçiler, Rusya ve Sovyetler Birliği'ndeki Türki-Müslüman tarihinin ana-akımını ihmal ederken, nispeten böylesine ehemmiyetsiz bir grup üzerine bu kadar zaman ve enerji sarf etmiş olabilirler miydi? Böylece, Rusya'yı bir imparatorluk olarak ele alan tarihçiler ile İslam tarihçileri, araştırmalarına her ne kadar farklı noktalardan başlamış olsalar da Ceditçiler hakkında aynı sonuca vardılar: Ceditçilik, hak ettiğinden çok daha fazla ilgiye mazhar olmuştu; Rus ve Sovyet hâkimiyeti altındaki İslamın gerçek hikâyesinin de başka yerlerde bulunması gerekiyordu.

Bununla birlikte 1990'lar ile 2000'li yılların başlarında çalışan tüm Batılı tarihçiler Ceditçilik tetkiklerinden vazgeçmiş değildi. Ceditçiler, imparatorluk Rusyası ve Rusya'daki İslam tetkiklerinde bir kenarda kalırken, bazı tarihçiler Ceditçiliği yeni bir teorik yapıya yerleştirmek suretiyle kurtarmanın yolunu aradılar. Adeeb Khalid'in *The Politics of Muslim Cultural Reform* (1998) isimli eseri, Ceditçilerin yazılarını yakın bir tarihte ilhak edilmiş olan Orta Asya'nın kültürel konteksti içinde yorumlamak amacıyla Pierre Bourdieu'nün *habitas* teorisini kullanmıştır. İmparatorluk, Khalid'in eserinde güçlü bir varlık olarak sunulur, ama mevcudiyeti Ceditçileri ehemmiyetsiz bir hâle düşürmez. Daha ziyade Ceditçilerin kültürel ve sosyal değişiklik için arzu ettikleri konteksti temin eder ve bu durum da tarihsel bir kaçınılmazlıktan ziyade kolonyal işgale bir cevap olarak sunulur. Ahmet Kanlıdere'nin *Reform within Islam*'ı (1997) ile Stéphane Dudoignon'un eserleri Ceditçilerin görüş ve faaliyetlerini 1880-1910 arası dönemde dünyanın başka yerlerinde vuku bulan İslami reform konteksti içine yerleştirmekte ve özellikle Cemaledin Afganî, Muhammed Abduh ve Reşit Rıza'nın görüşleriyle ilişkilendirmektedir. Son olarak Norihiro Naganawa, imparatorluk Rusyası'nın son dönemlerinde ortaya çıkmakta olan sivil topluma Ceditçilerin iştirakinin, onların toplumsal kimlik üzerine olan görüşlerinin formüle edilmesine nasıl yardımcı olduğunu araştırmıştır.

Ceditçilik ile ilgili en son Batılı monografiler arasında (i) James Meyer'in, Rusya-Osmanlı sınırı üzerinden, reformcu ve milliyetçi görüşlerin, literatürün ve entelektüellerin hareketlerini tetkik ettiği, *Turks across Empires*'ı (2014), (ii) Mustafa Tuna'nın, İdil-Ural Müslüman toplumuna Avrupa modernitesinin gelişini değerlendirdiği, *Imperial Russia's Muslims*'i (2015) ile (iii) Nathan Spannaus'un bir zamanlar Ceditçiliğin atası olarak kabul edilen Ebunnaşr Kursavî'ye ait görüşlerin tarihsel çerçevesi içinde yeniden

değerlendirilmesi olan *Preserving Islamic Tradition*'u (2019) sayılmaktadır; tüm bu eserler, Rus Müslümanlarının reformizmini, 19. ve 20. yüzyıllardaki günlük hayat, emperyal müesseseler, kolonyal yayılma ve dinî temayüller bağlamına yerleştirme eğilimini sürdürmektedirler. Bu tarihçilerden her biri farklı bir metodolojiye ve teorik yaklaşıma sahip olsa da, bir çoğu, tarihî ve kültürel kontekst içinde kaynaklarını yorumlamaya kendilerini adanmaları ve -münferit etnik toplulukların ve mahallerin özgünlüklerinde yer alan anlatılar lehine- büyük anlatıları evrenselleştirmeyi reddetmeleri açısından bir araya gelmektedirler. Bu bağlamda, 1990'lardan itibaren ortaya çıkan ve metodolojik açıdan 1960-80'ler arasındaki Ceditçilik tetkiklerinden bir hayli farklı olan, bir tür post-modern Ceditçilik tetkikleri alanından bahsetmek mümkün olacaktır.

Tatar İmparatorluğu, Rus İmparatorluğu'ndaki Türki-Müslüman halklar ve reform hakkındaki 1991 sonrası bilimsel araştırmalara ait üç eğilimin kesişme noktasında yer almaktadır. Rusya'yı bir kolonyal imparatorluk olarak değerlendiren tarihçilerin ayak izlerini -emperyal devlet ile Müslüman azınlıklardan biri arasındaki ilişkiyi ön plana aldığı müddetçe- takip etmektedir. Ama emperyal devlet ile Müslüman azınlık arasında yaşanan bu karşılaşmanın iki tarafı da ilgilendirdiğini ve her defasında Rus devletinin mutlak kontrolü altında olmadığını da öne sürerek, bu tarihçilerin eserlerine de karşı çıkmaktadır. *Tatar İmparatorluğu*, aynı zamanda, İdil-Ural havzasındaki İslami kültür ve literatüre ilişkin zengin bilimsel çalışmaları da benimsemekte, lakin Ceditçi söylem ile yazılı ürünleri kadim geleneğin reddi olarak değil de, onun bir uzantısı olarak görmektedir. Son olarak, *Tatar İmparatorluğu*, Rusya'daki Ceditçilik üzerine 1991 sonrasında yapılan diğer çalışmaların geleneğine sadık kalarak, İdil-Ural havzasında -imparatorluğun son dönemlerinde ortaya çıkan- Müslüman reform hareketlerini, aynı tarihlerde İslam dünyasının diğer kısımlarıyla bağlantılı olarak ele almakla kalmayıp, ayrıca önceki iki asır boyunca vuku bulan mahallî gelişmeler bağlamında da tetkik etmektedir.

İdil-Ural havzasındaki Müslümanların kültürel reformuna -bu eğilimleri bir araya getirmek suretiyle- yeni bir anlayış getirmeyi teklif etmekteyim, bu da 1880'ler ile 1920'ler arasındaki reformcu, kültürel ve edebî hareketlerin, Kazan'ın Müslüman aristokrasisinin 1680'ler ile 1760'lar arasındaki dönemde çöküşü esnasında ön plana çıkan İslam âlimi ailelerinden oluşan bir ilişkiler ağına ait asırlarca süren hikâyenin sadece bir bölümünü teşkil ettiği'dir. Bu âlimler Rusya'nın doğuya doğru yayılmasına iştirak etmek

suretiyle kendi dinî-etnik cemaatleri içinde güç kazanmışlardır; bu süreç, kendilerini kolonyal-emperyal yayılmanın kurbanları değil de amilleri ve kazananları hâline getirmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren, bu âlimler topluluğu imparatorluk içinde -kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri- bölgeler yaratmış ve yeni bir tür kolektif kimlik geliştirmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla da artan sınaî zenginlik, yükselen eğitim seviyeleri ve giderek genişleyen Avrupalı kolonyal yayılım, âlim ailelerinden oluşan bu ilişkiler ağının zayıf düşmesine sebep olmuş ve onların kolonyal fetihler üzerine kurulu sosyal nizamı, sosyoekonomik katmanlaşmayı ve dinî bilgiye ulaşımın sıkı bir düzenlemeye tabi tutuluşunu destekleyen ahlak anlayışına genç mensuplarının meydan okuyuşuyla da çökme noktasına gelmiştir. Bununla birlikte, evlatlar babalarına ve büyükbabalarına isyan ederken dahi, kınanmış oldukları ilmî kültüre -neticede- borçlu durumdaydılar. Ceditçi reformcular eğitimlerini, sosyal kültürlerini ve modern bir milletin coğrafi ve kültürel sınırlarına ilişkin vizyonlarını bu kültürden tevarüs etmişlerdi. Bu reformcular, atalarının bir kolonyal imparatorlukla iş birliği yapmasının ahlaki yönünü sorgulasalar da neticede Rus devlet yetkilileriyle münasebetleri üzerinden öğrenmiş oldukları imparatorluk inşası söylemini benimseyecek ve bu söylemi kendi amaçları doğrultusunda kullanacaklardır.

Nihayetinde, okurun bu kitaptan üç hususu alacağını ümit ediyorum: Bunlardan ilki, tarihsel araştırmaların son 20-30 yılda göstermiş olduğu gelişme tarzına rağmen, imparatorluğun, bölgesel İslamın ve Ceditçi reformun birbirlerinden ayrı bir biçimde tetkik edilmemeleri gerektiğidir. Ancak imparatorluğun ve İslamın daha uzun süren -hem bölgesel hem de uluslararası- tarihleriyle bir arada ele alınmaları kaydıyla, bu reformcuların yazılarını tümüyle anlamak mümkün olacaktır. İkinci olarak, 19. ve 20. yüzyıl Rusyası'ndaki reformcu ve milliyetçi hareketlerin tetkiklerinde, bölgesel *prosopografiler*^{1*} ile mahallî kültürler üzerine yapılan araştırmalar, büyük önem taşımaktadır. Bu hareketlerden birçoğu birbirleriyle diyalog hâlinde olsalar da her biri çıktığı yerin özgün yanlarını yansıtmaktadır. Müslümanların kültürel reformu üzerine, Rus İmparatorluğu ve Türk Dünyası genelinde yapılan yetkin çalışmalar, münferit bölgesel ve mahallî reform ve yenilik hareketleri üzerine yapılan tetkikler yokluğunda var olamayacaklardır. Bu tarz araştırmalar olmadığında, tarihçilerin de 1991 öncesindeki Ceditçilik tetkiklerini sorunlu kılan evrenselleştirme eğilimlerine doğru

* Giriş bölümündeki dördüncü dipnotuna bakınız. -ç.n.

sürüklenmeleri riski doğmaktadır. Üçüncü olarak da Rus İmparatorluğu ile Tatar milletinin inşasının karşılıklı münhasır süreçler olmadığı bilinmelidir. Çağdaş İdil-Tatar milleti, İdil-Ural Müslüman âlimlerinin Rus devletiyle münasebetleri neticesi doğmuş ve Rus İmparatorluğu'nun genişlemesi de Tatar din âlimleri de dâhil olmak üzere, çok sayıda Rus olmayan şahsın faaliyetleri sayesinde gerçekleşmiştir. Rus olmayanlar, imparatorluğun gücünün zirvesinde olduğu dönemlerde bile, hem ülke ekonomisinde hem de devlet hizmetinde önemli roller üstlenmiş ve de emperyal kimlik, ifade hürriyeti, matbuat, din ve Rus devletinin geleceği konularındaki tartışmalara katılmışlardır. Rusya Federasyonu'nun mevcut hükümeti, Rusya'nın kimliğindeki Rusça konuşan Slav ve Hıristiyan Ortodoks unsurları ön plana çıkarsa dahi, ne Rus İmparatorluğu'nun ne de Sovyetler Birliği'nin hiçbir zaman "safkan" bir Rus devleti olmadığını hatırlamakta fayda vardır. Kazan'ın Müslüman âlimlerini, Rusya ile Rus olmayan azınlıkları arasındaki uzun süreli diyaloga yerleştirdiğimiz takdirde, Ceditçiler gibi tarihî oyuncuların da Rusların emperyal tarihi içinde marjinal veya ehemmiyetsiz bir rol oynamadıklarını, daha ziyade olayların merkezinde yer aldıklarını da görmüş olacağız.

DANIELLE ROSS

Mayıs, 2020

Teşekkür

Henüz hazırlık aşamasındayken birçok kişinin desteği olmasaydı, bu kitap da hiçbir zaman gün ışığına çıkamayacaktı. Öncelikle, David McDonald'a sonsuz teşekkürlerimi sunmak istiyorum; kendisi -daha işin başında- beni Wisconsin-Madison Üniversitesi'ndeki yüksek lisans-doktora programına almış, ayrıca akıl hocam ve koruyucu meleğim olmuştur. Rus tarihine ilişkin derin bilgisi, her defasında şaşkınlığıma yol açmış ve kendi açımdan da bir tarihçinin nasıl olması gerektiğine dair standart değerleri görmemi sağlamıştır. Bundan başka, hem Sovyet tarihi alanındaki çalışmalarında baştan sona kusursuz bir rehber olan hem de mezun olduğum okulda duygusal destek sağlayan Francine Hirsch'e ve İslam tarihindeki sosyal çatışmalar hakkında yeni bir tarzda düşünmemi sağlayan Michael Chamberlain'e şükranlarımı sunmak isterim.

Bunun yanında, Utah Eyalet Üniversitesi, Nazarbayev Üniversitesi, Wisconsin-Madison Üniversitesi ve IREX'e de teşekkürlerimi bildiririm. Onların mali ve kurumsal destekleri olmasaydı bu kitap da olmayacaktı.

Bu kitabın oluşmasını sağlayan tetkikler, Rusya'daki büyük yardımların yokluğunda gerçekleşemeyecekti. Kazan'daki Rusya Bilimler Akademisi'nden, beni davet eden ve seyahat belgelerini sağlayan Daniya Zagidullina ve Gavhar Hasanova'ya, Tatar tarihine ilişkin derin bilgisi ve engin misafirperverliği için Tarih Enstitüsü'nden İldus Zagidullin'e teşekkür ederim. Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü personeline ve özellikle bardaklar dolusu çayla beni karşılayan ve bana yardım edebilmek için kendi çalışmalarından zaman ayıran İlham Gumerov, Marsel Ahmetcanov, Alsu Hasavnekh ve Nurida Nasibullina'ya da teşekkürlerimi sunuyorum. Keza, hiçbir zaman başvurmayı düşünmediğim kaynaklara yönlendirdikleri için Kazan Federal Üniversitesi'nin Lobaçevskiy Kütüphanesi personeline teşekkür ediyorum. Tataristan Millî Kütüphanesi'nde bulunan Nadir Kitap Koleksiyonu'ndaki çalışmalarım esnasında bana yardımcı olan Ayrat Zagidullin'e ve Tataristan Millî Müzesi'ndeki koleksiyonlarda aradıklarımı bulmama yardım ettikleri için Fluera Daminova ile Ramziya Abzallina'ya da şükranlarımı sunuyorum. Rusya Bilimler Akademisi'nin Ufa Bilim Merkezi'ni ihmal etmemem gerektiğinin de farkındayım. Odasının kapısı önünde -haber vermeden- bir anda belirlediğimde, ansiklopedik bilgisini, esprili yaklaşımını ve kamerasını benimle paylaşan Ramil Bulgakov'a ne kadar şükran duyduğumu kelimeler ifade edemez. Beni Ufa'da karşılayan ve şehir gezilerimde rehberlik eden İgor Kuçumov ve İldar Gabdrafikov'a da ayrıca teşekkürler. Orenburg Süleymaniye Camii'ndeki müzenin kurucusu olan ve bana büyük zaman ayırarak caminin kitap ve el yazmaları koleksiyonunda rehberlik eden merhum Gulfarida Abubakirova'ya medyun olduğumu belirtmek isterim.

Destek ve dostlukları için Alima Bissenova, Beatrice Penati, Zbigniew Wojnowski, Alexander Morrison, Samuel Hirst, Gabriel McGuire, Meiramgul Kussainova, Stephen Wheatcroft ve Michael Kelly başta olmak üzere, NU'dan çalışma arkadaşlarıma çok teşekkürler. USU'ya varışından itibaren göstermiş oldukları dostluk ve anlayıştan ötürü keza Susan Cogan, Lawrence Culver, Karen Senaga, Eliza Rosenberg, Kyle Bulthius, Ahmet İzmirlioğlu, James Sanders ve Christopher Conte'a teşekkürler. Son olarak, yaptıklarımı sorgulamak için asla tereddüt etmeyen ama araştırmamı yeni istikametlere götürmem için teşvik eden ve neticede daha güçlü bir bilim insanı olmamı sağlayan Paolo Sartori'ye de teşekkürler.

Seneler önce beni Arizona Eyalet Üniversitesi'ndeki Dil Araştırmaları Enstitüsü'ne alan Stephen Batalden'e, ayrıca beni Tatar tarihi ve kültürü ile tanıştıran ilk Tatarca öğretmenlerim olan Agnès Nilüfer Kefeli ile Gülcihan Kaşayeva'ya da teşekkürlerimi sunuyorum.

Yıllarca evvel beni evine ve ailesine kabul eden, nezaket göstererek merhum kocasının evrakını ve şahsi kütüphanesini açan ve benim için ikinci bir anne, bir sırdaş ve bir dost olan, kayınvalidem Liliya Başırova'nın desteği olmasaydı bu kitaptaki hiçbir şey de mümkün olmayacaktı. Son olarak, Atlantik üzerinden gidiş gelişlerimde bana refakat eden ve Kazan'ın ilahiyatçılarının, yazarlarının ve ihtilalcilerinin tarihini de benimle birlikte yaşayan eşim İskender'e ve kızımız Meryem'e de özellikle teşekkür etmek istiyorum.

Bu kitap onlar için.

DANIELLE ROSS

GİRİŞ

İnsanlar geldi Semipalatinsk'den,
Çin'deki İrtiş vadisinden [...]
Karkarinsk Oblastından geldiler,
Urallardan, Turgay'dan.
Bereket, [Şeyh] Zeynullah'ta idi.

Argınbay, *Argınbay İshak Hacı ile Hacge Uska ulını Troyski İşan
Zeynullah Hazret'ke Çıgaryan Medhiyeleri*

Tatarların İnşa Ettiği İmparatorluk

Argınbay, 1911 yılında kendi Sufi şeyhi hakkında -tutkuyla- bunları yazıyordu. Burada sözü edilen kişi, günümüzde Rusya-Kazakistan sınırı yakınlarındaki Çelyabinsk (Çilebi) oblastı olarak bilinen Troitsk'ta (Troysk) bir medrese ve bir Sufi dergâhı (*hankah*) kurmuş bulunan, Güney Urallardan bir Nakşibendî-Halidî şeyhi, Zeynullah İşan Rasulev'den başkası değildi. Keza Argınbay, binlerce Kazak, Başkurt ve Tatar talebenin -yardım maksadıyla bağışlar getirip, şifa talebinde bulunmak için- nasıl Zeynullah'a geldiğini de tasvir ediyordu. Bedir savaşında Müslümanların ne şekilde galip geldiğini, cahiliye devrini, Hz. Muhammed'in mucizelerini, cenneteki mükâfatları ve cehennem azaplarını dinlemek için toplanıyor,¹ kendilerini doğrudan Allah'ın şefaatine ulaştırarak olan *marifet* bilgilerini arıyorlardı.²

Çelyabinsk'ten bir başka Müslüman ise, 1913 yılında, farklı bir vazife üstleniyordu. Sosyalist İhtilalci Halilullah Yenikeyev, Kazan'dan Kiev'e dönüşünde polis tarafından tutuklanmıştı. Yargılanıp sürgüne gönderilmeyi kat'i surette istemediğinden, cebindeki birkaç yüz ruble ve dostu olan diğer bir Müslüman ihtilalcinin mek-

¹ Argınbay, *Argınbay İshak Hacı Uska ulını Troyski İşan Zeynullah Hazret'ke Çıgargan Medhiyeleri* (Kazan: yy., 1911), 2-3.

² "Tasavvuf Kitabı," Kazanskiy (Povolj'skiy) Federal'nyı Universitet - Otdel Rukopisey i Redkih Knig (bundan böyle K[P]FU-ORRK) No. 205T, 2-3.

tubuyla Kiev'den kaçmıştı. Bu firar hadisesi, kendisini önce Moskova'ya, ardından Odessa'ya götürmüş, buradan da Rusya dışına, Avusturya üzerinden Romanya'ya ulaşmıştı. Dağları aşmış, ahırlarda uyumuş, sınır muhafızlarına ve tren kondüktörlerine rüşvet verip, yalvararak hududu geçmiş, Aralık ayında İstanbul'a varmıştı. Buradan Rusya'daki dava arkadaşlarına umutsuzca bir mektup yazıp, daha fazla para talebinde bulunacaktı. Yazdıklarına göre, söz konusu paranın gelmesi gecikirse, zaten teklif edilmiş olan işi -yani bir medresenin yemekhanesinde pilav pişirmeyi- kabul edecekti. Hayli sıkıntılı mali durumuna rağmen, ülkesine dönmeye hazır değildi, zira kendi ifadeleriyle "burada yapılması gereken muazzam miktarda ihtilal faaliyeti bulunuyordu."³

Sufi şeyhi Rasulev ile ihtilalci Yenikeyev, ideolojik açıdan bundan daha ayrı düşemezlerdi. Hatta, Rusya içlerindeki Kazan merkezli Müslümanlara ait bir ilmî yapılanmanın mensupları olarak her ikisi de, din kardeşlerinin bilinçlendiricisi ve kurtarıcısı rolünü gönülden benimsemişlerdi. Öğretme, önderlik etme ve uzlaştırmaya yönelik bu güçlü arzu Marksizme, etnik milliyetçiliğe, modernist süreli yayınlara, trenlere, telgraf bağlantılarına veya İslam düşüncesindeki köktenci eğilimlere maruz kalarak kazanılmamıştı. Daha ziyade bunun kökeni, Rus hükümeti ile ilk Müslüman uyrukları olan Kazan Tatarları arasındaki kendine has tarihî ilişkide yatıyordu.

Rusların ilhak etmiş olduğu Kazan Hanlığı'ndan gelen imamlar, öğretmenler, talebeler, şeyhler ve tacirler, 1860'lardan 1910'lara dek, o zamana dek yaşamakta oldukları bölgeyi terk ederek Urallar, Batı Sibiry, Kazak stepleri ve Rus-Çin sınırındaki yeni kasabalarda, kalelerde, ticari merkezlerde ve köylerde yerleşmişlerdi. Bu insanlar, tercüman, haberci, arabulucu, kültür uzmanı ve iş adamı sıfatlarıyla Rusya'nın kolonyal yayılmacılığının öncü kolları olarak hizmet verdiler. Ama güneye ve doğuya doğru hareketleri esnasında, kendi entelektüel hayatlarını, edebiyatlarını, dinlerini ve düzenlerini de beraberlerinde getirerek, bu yeni topraklara kültürlerini ve cemaat vizyonlarını da aşıladılar. Kazan Müslümanları, bu faaliyetleri

³ Tsentralny Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv-Respublika Başkörtostan (bundan böyle TsGIA-RB), f. 187, op. 1, del. 504, l. 16-17.

üzerinden daha geniş Rus yayılcılığı içinde kendilerine mahsus kolonize edici bir güç hâline dönüşeceklerdi. Söz konusu yayılcılığın ilk safhalarında, Rus devlet yetkilileri, bu Müslümanları faydalı müttefikler olarak kabul ediyordu. Rusların resmî imparatorluk vizyonu, 19. ve 20. yüzyıllarda değişir ve İslama dair düşünceleri de menfi bir hâl alırken, Kazan Müslümanlarını, imparatorluğun güneyinde ve doğusunda bulunan Rus olmayan halklar arasındaki nüfuz mücadelesinde kendilerine rakip olarak görüp, istikrarlı bir emperyal devletin yaratılışı önünde bir engel olarak kabul etmeye başladılar.

Bu bölümün başlığı iki mana ifade etmektedir. İlk olarak, Rus İmparatorluğu'nun kuruluşunun, bir etnik Rus projesi olmadığını belirtmektedir. Bu imparatorluk, ancak, çok sayıda etnisiteye ve inanişaya mensup emperyal uyrukların katılımı ile gerçekleşmiş ve bu uyruklar da imparatorluk üzerinde bir dereceye kadar hak sahibi olduklarını hissetmişlerdir. Onlar için bu imparatorluk, Ruslar kadar kendilerine de aitti. İkinci olarak da, bu başlık Kazan Tatarları ile onlara benzeyen toplulukların imparatorluk sınırları dâhilinde kültürel ve ekonomik nüfuz alanları yaratma yollarına işaret etmektedir. Bu alanlar, Rus olmayan ahalinin kendilerine ait sosyal, entelektüel ve manevi hayatlarını geliştirebilecekleri yerlere dönüşmüşlerdir. Bununla birlikte bunlar, Rus olmayan uyruklar arasında -ve onlar tarafından- kolonyal imparatorluğun düzen ve eşitsizlik mekanizmalarının yeniden üretildiği yerler hâlini de almışlardır.

Kazan Tatarlarını ve Kazan Ulemasını Tanımlama

Rusya'nın İdil-Ural bölgesindeki Müslümanları inceleyen tarihçiler -bu çalışmaları esnasında- büyük oranda 1880'ler ile 1920'ler arasında hazırlanan Tatar dilindeki biyografik sözlüklere ve mahallî tarihlere dayanırlar.⁴ 1600'lerden 1900'lerin başlarına dek söz ko-

⁴ Bu *prosopografik* [belirli bir topluluk içinde yer alan insanları ve ilişkilerini tetkik eden. -ç.n.] kaynaklardan en kapsamlı olarak kullanılanlar: Rızaeddin b. Fahreddin'in *Âsâr* (Orenburg: Kerimov, Hüseyinov ve Şürekâsı, 1901-1908) (önceden mevcut olmayan üçüncü ve dördüncü ciltlerin ilavesiyle yeniden basılmış hâli: Rızaeddin Fahreddin, *Asar*, ed. Raif Merdanov ve Ramil Mingnullin (Kazan: Ruhیات, 2006); Rızaeddin Fahreddin,

nusu cemaat içinde yer alan önemli şahsiyetleri teşhis etmek ve bir o kadar da bölgenin sosyal, kültürel ve legal tarihini su yüzüne çıkarmak için bu çalışmaları kullanılmaktadır.⁵ Bunu yaparken, bu çalışmalarda belgelenen şahsiyetlerin ve hadiselerin genellikle bir bütün olarak İdil-Ural Müslüman cemaatini -ya da en azından Müslümanların eğitilmiş elit tabakasını- temsil ettiğini belirtirler.⁶

Asar, II, ed. İlşat Gıymadiyev, Ramil Mingnullin and Sirine Bahavieva (Kazan: Ruhiyat, 2009); Rızaeddin Fahreddin, *Asar*, III-IV, ed. Liliya Baybulatova vd. (Kazan: Ruhiyat, 2010)) ve Şihabeddin el-Mercanî, *Kısmu'l-evvel min Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâli Kazan ve Bulgar* (Kazan: Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta, 1897); Şihabeddin el-Mercanî, *Kısmu's-sânî min Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâli Kazan ve Bulgar* (Kazan: Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta, 1900). Diğerleri arasında bulunanlar: Şihabeddin el-Mercanî'nin *Vefeyâtü'l-Eslâf* eserinin VI. cildi (K[P]FU-ORRK No. 615AR) ve M.M. Remzî, *Telfikü'l-Ahbâr ve Telkihü'l-Âsâr fî Vekâi' Kazan ve Bulgar ve Müllüku'l-Tatar* (Orenburg: Kerimov, Hüseyinov ve Şürekâsı, ty.). Köy tarihleri: Gabdulla Bubî, "Bubî Medresesinin Kısa Tarihi", *Birtugan Bubiylar hem İj-Bubi Medresesi* (Kazan: Ruhiyat, 1999); Muhammed Şâkir Tukayev, *Tarih-i İsterlibaş* (Kazan: yy., 1899); "Muhammed Necib et-Tünterî, *Tüntür Avılı*," Natsionalnaya Biblioteka Respublika Tatarstan-Otdel Rukopisey i Redkih Knig (bundan böyle NBRT-ORRK) No. 828T; ve "Muhammednecib Hazret Yazması," *Gasırlar Avazı/Ekho vekhov* 1–2 (2003).

⁵ Örnek vermek gerekirse bkz. Michael Kemper, *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789–1889: Der islamische Diskurs unter russischer Herrschaft* (Berlin: Schwarz, 1998); Danil' D. Azamatov, "Russian Administration and Islam in Bashkiria (18th–19th centuries)," *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, vol. 1., ed. Anke von Kügelgen et al. (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996), 91–112; Danil' D. Azamatov, "The Muftis of the Orenburg Spiritual Assembly in the 18th and 19th Centuries: The Struggle for Power in Russia's Muslim Institution," *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, vol. 2, ed. Anke von Kügelgen et al. (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998), 355–86; Allen J. Frank, *Bukhara and the Muslims of Russia: Sufism, Education, and the Paradox of Islamic Prestige* (Leiden: Brill, 2012); Nathan Spannaus, "Formalism, Puritanicalism, Traditionalism: Approaches to Islamic Legal Reasoning in the 19th-Century Russian Empire," *The Muslim World* 104 (2014): 354–78; Nathan Spannaus, "The Decline of the Akhund and the Transformation of Islamic Law under the Russian Empire," *Islamic Law and Society* 20, no. 3 (2013): 202–41; Robert D. Crews, *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009).

⁶ Allen Frank, biyografik sözlükler ve step çepçerilerindeki mahallî tarihler üzerine yaptığı çalışmalarla, *Âsâr ve Müstefâdü'l-Ahbâr*'ın merkezindeki yapının ötesindekileri tetkik etmek için, Fahreddin ve Mercanî tarafından empoze edilen anlatım ve sınırların dışına çıkan birkaç tarihçiden biridir. Bkz. Allen J. Frank, *Muslim Religious Institutions in Russia: Islamic World of Novouzenek District and the Kazakh Inner Horde, 1780–1910*

Mamafih bütün bu kaynaklar İdil-Ural bölgesi ulemasının sunumunda kapsamlı olmaktan çok uzaktır. İmparatorluk kayıtları, mersiyeler ve Sufi silsileleri, geç 1800'ler ile erken 1900'ler arasında biyografik sözlüklerden ve köy tarihlerinden çıkarılmış önemli kişileri ortaya koymaktadır. Bu sözlükler ve tarihler ile -sadece on beş-yirmi yıl önce kaleme alınmış- mersiyelerin basit bir kıyaslaması da keza erken dönem 20. yüzyıl prosopografilerine girmiş âlimlerin biyografilerinde önemli oranda yeniden yazılışları ortaya koymaktadır. Bütün bu dışlanmalar ile tashihlerin akla getirdiği ise, 20. yüzyıl sözlükleri ile tarihlerinin -bırakın İdil-Ural Müslüman cemaatini- bölgenin tüm ulemasının anlık görüntüsünü bile vermediğidir. Daha ziyade bunlar, Kazan ve çevresindeki yerleşim birimlerinin toplumsal ve kültürel hayatına hâkim olan ulema ailelerinin, talebelerinin ve bunların hizmet verdiği kişilerin oluşturduğu özgün ve sıkı bir ağın* kendileri tarafından dikkatle seçilerek kaleme alınmış tasvirleridir. Elinizdeki kitap bu ağa mensup olan şahısların söz konusu faaliyetlerini tetkik etmektedir: İslami ilimlerde eğitim görmüş kadınlar ve erkekler, 1600'lerden 1900'lerin başına dek Kazan dışındaki köylerinden kalkıp -giderek genişleyen imparatorluk boyunca- diğer bölgelere doğru hareket edip, bu arada değişen şartlara uyacak bir şekilde toplumsal kimliklerine yeni bir biçim verirken, keza İslam hukukunu -ve öğretilerini- yorumlayıp başkalarına aktarıyor, çocukları eğitiyor, umumi dinî faaliyetleri yönetiyor ve medeni hayata ilişkin ritüellere nezaret ediyordu.

Rus kaynaklarında bu ağın mensupları, Kazan Hanlığı'nın bir zamanlar başkenti durumundaki Kazan şehrinin etrafındaki bölge-

---

(Boston: Brill, 2001); Allen J. Frank, "Islam and Ethnic Relations in the Kazakh Inner Horde: Muslim Cossacks, Tatar Merchants, and Kazakh Nomads in a Turkic Manuscript, 1870–1910," *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, vol. 2, ed. Anke Kügelgen et al. (Berlin: Klaus Schwarz, 1996), 211–42; Allen J. Frank, "Tatarskih nulli sredi kazahov i kirgizov v XVIII–XIX vekah," in *Kul'tura, isskustvo tatarskogo naroda: istoki, traditsii, vzaimosvyazi*, ed. M.Z. Zakiev vd. (Kazan, 1993), 124–31; Allen J. Frank and Mirkasym A. Usmanov, ed., *An Islamic Biographical Dictionary of the Eastern Kazakh Steppe, 1770–1912, Qurbān 'Alī Khālīdī* (Leiden: Brill, 2005).

* Kitabın aslı konusunu teşkil eden, ulema aileleri, talebeleri ve onların hizmet verdiği kişilerden oluşan bu özgün topluluğu tarif ederken yazarın kullanmış olduğu "network" kelimesini, yerine göre "ağ" ya da "yapılanma" olarak çevirmeyi tercih ettik. -ç.n.

lerle olan birlikteliklerinden ötürü sıklıkla Kazan Tatarları (*Kazanskie Tatari*) olarak adlandırılmaktadır. 17. ve 18. yüzyıldaki Rus devlet yetkilileri, bu kişileri bir arada tutan ilişkiler ile dâhili politikaları ya bilmiyor ya da önemsemiyordu. Rusya'nın en erken ilhak edilen Müslüman halkı olan Kazan Tatarlarına -daha ziyade- Rus İmparatorluğu'nun doğu ve güneydoğu sınırlarındaki Müslüman topluluklarla ilişkilerinde güvenilir arabulucular gözüyle bakıyorlardı.

Bu kitap, biyografik sözlüklerde ve köy tarihlerinde abideleştirilen Kazan Tatarlarının ulema ağına odaklanmak suretiyle üç hedef belirlemektedir. Bunlardan ilki, İdil-Ural bölgesindeki Müslüman halkların sosyal hiyerarşilerini ve iç dinamiklerini su yüzüne çıkarmaktır. Kazan Müslümanları, 1700'lü yıllar itibarıyla ilhak öncesi kurumlarının ve yerel soylu ailelerinin birçoğunu kaybetmişlerdi, ama bu durum kendi toplumlarının anlamlı ve tutarlı bir yapıya sahip olmadığı manasına gelmiyordu. Bu yapının anlaşılması, bireyleri daha geniş bir toplum yapısına yerleştirmede kritik önem taşımakta ve böylece belirli bir "Müslümanlar", "ruhban" veya "sıradan insanlar" tartışmasının ötesine geçmek ve kendine has bir Müslüman toplumun, Rus idaresine, ekonomik değişikliklere ve reforma nasıl cevap verdiğiine dair hassas bir görüş elde etmek de mümkündür.⁷

İkinci hedef ise, geçen zaman zarfında toplumsal liderlikteki sürekliliklerin izini sürmektir. Hâlen yazıldığı hâliyle İdil-Ural Müslümanlarının tarihinin, kırılmalarla dolup taşıdığı göze çarpmakta-

⁷ Bireyleri kendilerine has Müslüman toplulukların sosyal ortamları içine yerleştirmekten se, "Tatarları", "Müslümanları", "sıradan insanları" ve "ruhban topluluğunu" anlamlı tahlil kategorileri olarak ele almak, İslami ve emperyal legal kurumların tetkiklerinde özellikle yaygın olarak göze çarpmaktadır (Crews, *For Prophet and Tsar*; Spannaus, "Decline of the Akhund"; Stefan B. Kirmse, "Law and Empire in Late Tsarist Russia: Muslim Tatars Go to Court," *Slavic Review* 72, no. 4 [2013]: 778–801). Bu yaklaşım, binlerce millik mesafelere yayılmış insan toplulukları arasındaki kültürel faaliyetleri homojenize etmekte ve yakın ve girift sosyal ilişkilerle karakterize olan bir toplumu -atomlarına kadar- parçalarına ayırmaktadır.

* Kitaptaki ismiyle Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi. Burada kastedilen, Rusya Müslümanları Dini İdaresi'dir. Bu kurum için Mahkeme-i Şer'îye, Duhovnyı Sobraniye, Orenburg (sonra Ufa) Müftülüğü, daha sonraları ise Diniye Nezâreti gibi adlandırmalar da kullanılmıştır. -ç.n.

dır: Bu kırılmaların, II. Katerina döneminden önce ve sonra, Ruhani Meclis'ten* önce ve sonra, Cedit reformu öncesi ve sonrası⁸ biçiminde karşımıza çıktığına tanık oluruz. Kırılmaların bu kadar üzerinde durmak, bu kırılmalar boyunca nüfuzlu ailelerin, hoca-talebe ilişkilerinin ve tek tek bireylerin kariyerlerinin devam ettiğini ve de İdil-Ural Müslüman cemaatinin elit tabakasının -bir başka deyişle Kazan çıkışlı ulemanın- terkinin 1700'lerin başından 1900'lerin başına dek fazlaca bir değişiklik göstermediğini maskelemektedir. Ailevi ve ilmî yapılanmaların zaman içindeki faaliyetlerine odaklanmak, tarihçilerin, İdil-Ural Müslüman -ya da İdil Tatar- tarihinin merkezine yerleşen hadiselerin önemini yeniden değerlendirmesini ve gayet iyi bir şekilde tetkik edilmiş 1880-1917 dönemi ile daha az tetkik edilen önceki on yıllar arasındaki ilişkiyi yeniden düşünmesini sağlayacaktır.

Bu kitabın üçüncü hedefi, hâlen İdil-Ural Müslüman tarihinin sayfalarını dolduran çok sayıdaki fıkıh âlimi, şeyh, tacir, sanayici, yüksek memur, öğretmen, isyancı ve ihtilalci arasındaki ilişkileri ortaya koymaktır. Bu insanlar hiçbir zaman kendi toplumlarının te-

⁸ II. Katerina dönemi (1762-96), İdil-Ural bölgesindeki İslama ilişkin tarih yazıcılığında, emperyal siyasette -İslamı ezmekten tolere etmeye uzanmış gibi görünen- bir rota değişikliğine işaret etmeyi sürdürmektedir. Buna verilecek en son örnekler için bkz. Mustafa Tuna, *Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire, and European Modernity, 1788-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015); Charles Steinwedel, *Threads of Empire: Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552-1917* (Bloomington: Indiana University Press, 2016). Benzer bir şekilde, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında, İdil-Ural bölgesindeki Müslümanların kültürel reformizmine (Ceditçilik) ilişkin araştırmalar, emperyal düzenin son kırk yılındaki entelektüel kültür ve politik aktivizmi, 19. yüzyılın ilk yarısı ve daha öncesindeki Müslüman elit arasında mevcut olan kültür ve uygulamalardan bariz bir uzaklaşma olarak ele almaya devam etmektedir. 1880 öncesi bölgesel tarihler ve İslami ilmî yazılar üzerine Frank'ın ve Kemper'in çalışmaları, 1800'lerin erken ve orta-dönemlerindeki İdil-Ural Müslüman kültürü, entelektüel hayatı ve dünya görüşleri üzerine dikkat çeken bir derinlemesine bakış sağlamaktadır (Kemper, *Sufis und Gelehrte*; Allen J. Frank, *Islamic Historiography and 'Bulghar' Identity among the Tatars and Bashkirs of Russia* [Leiden: Brill, 1998]). Buna mukabil, geç 1800'ler ve erken 1900'lerdeki reform hareketi üzerine yapılan son çalışmalar, tetkik ettikleri hareketleri, metinleri ve şahısları daha erken dönemlerdeki Müslüman yazarlarla -ve onların metinleriyle- ilişkiye sokmak için fazla bir gayret göstermemişlerdir (Örnek olarak bkz., Tuna, *Imperial Russia's Muslims*; James H. Meyer, *Turks across Empires: Making Muslim Identity in the Russian Ottoman Borderlands* [Oxford: Oxford University Press, 2014]).

I

YERLEŐİMCI
ULEMANIN ÇAĞI

Kazan Müslümanları, 1680 yılında gökyüzünde yeni bir yıldız ortaya çıktığını gözlemlədiler. Bu yıldız göklerinde tam kırk gün kalacaktı.¹ Burada bahsedilen, 17. yüzyılın büyük astronomik hadiselerinden biri olarak kabul edilen ve Kirch yahut Newton kuyruklu yıldızı olarak da bilinen 1680 kuyruklu yıldızı idi. Bununla beraber Kazan Müslümanları bu hadiseyi Rus kâfirleri arasında büyük bir rahatsızlığın patlak vermekte olduğuna ve pek çok Müslümanın inançlarını terk edeceğine dair bir işaret olarak yorumladılar.²

1600'lerin sonu, Rus hükümeti ile Müslüman uyrukları arasındaki ilişkilerin kötüleştiği bir zamanın veya Kazan'ın 1552 yılındaki işgalinden II. Katerina'nın 1762'deki tahta çıkışına dek uzanan -ve de çok daha uzun süren- Müslüman aleyhtarı politikalar döneminin bir parçası olarak tanımlanmaktadır.³ Rus devletinin uyguladığı siyaset ile Urallar ve Batı Sibiryadaki giderek artan huzursuzluklar birtakım Kazan Müslümanları açısından gerçekten de istikrarsız bir ortam yaratmıştı. Buna mukabil aynı ortam, bazı fırsatlar ve -başkalarının kârlı çıktığı- sosyal çalkantılar yaratmaktan da geri kalmıyordu. Kazan Müslümanlarının kendilerine nasıl yeni bir kimlik oluşturduğunun hikâyesi, 1552 işgaliyle değil de, 17. yüzyılda patlak veren bir dizi kriz ve küçük bir grup Kazan Tatar ulemasının bunlara verdiği cevapla başlamaktadır.

¹ "Dâstân-ı Tarih (1740s)," K(P)FU-ORRK, No. 4199 T, 2; N.F. Katanov and İ.M. Pokrovskiy, "Otrivok iz odnoy tatarskoy letopisi o Kazani i Kazanskom hantsve," *İzvestiya obşçestva arheologii, istorii, i etnografii pri Kazanskom Universitete* 21, no. 4 (1905): 308, 312, 316, 322; *Das Buch der Dschingis-Legende*, trans. and ed. Mária Ivanics and Mirkasym Usmanov (Szeged: Department of Altaic Studies, 2002), 92.

² Katanov and Pokrovskiy, "Otrivok iz odnoy tatarskoy letopisi," 308, 312, 316, 322; *Das Buch der Dschingis-Legende*, 92.

³ Matthew P. Romaniello, *The Elusive Empire: Kazan and the Creation of Russia, 1552–1671* (Madison: The University of Wisconsin Press, 2012), 193; Azade-Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience* (Stanford, CA: Hoover Institute, 1986), 37–48.

Yeni Sıkıntılar Dönemi (1649-1682)

Moskova'nın doğusundan başlayarak, ilhak edilen Kazan Hanlığı'nı, Uralları ve aşağı İdil havzasını içine alan, gelişigüzel düzenlenmiş bir idari birim olarak tarif edeceğimiz, Kazan Müslümanlarının *prikaz*'ı daha önce de sıkıntılı dönemler yaşamıştı. Kazan şehri ve sakinleri, 1552 işgali esnasında, Korkunç İvan'ın boyun eğdirdiği toprakların çoğunda uygulamış olduğu yıkım ve vahşetten payına düşeni almıştı. İvan'ın ölümünün ardından bir rahatlama anı değil de, 1601'de patlak veren mahvedici bir kıtlık ve -fetret devri, iç savaş ve 1605'ten 1613'e dek süren yabancı işgalinden oluşan- bir "sıkıntılar dönemi" gelecekti.⁴

Aleksey Mihailoviç'in 1645'te Moskova tahtına çıkışı, Rusya'nın Müslümanlara yönelik politikasında bariz bir değişikliği haber veriyordu. 1649'da ilan olunan yeni Rus kanunları niteliğindeki *Sobornoe Ulojenie* Müslümanların Rusları, "zor kullanarak ve hile ile" İslam dinine geçirmelerini yasaklayan bir madde de içeriyordu. Bu cürmü işlerken yakalanan her Müslüman fırında yakılacaktı.⁵ Aleksey Mihailoviç, 1651'de -Moskova yönetimi tarafından 1452 yılında kurulan küçük bir tampon devlet niteliğindeki- Rusya sınırları dâhilindeki yegâne hükümrân Müslüman hanedan olan Kasım Hanlığı'nın Rusya dışındaki Müslümanlarla temasını yasaklıyordu; İran, Buhara, Ürgenç ve Nogay Ordası'ndan yola çıkıp, Oka nehri boyunca bu hanlık üzerinden Moskova'ya gidip gelen diplomatlar ve ulaklar da bu yasak kapsamındaydı.⁶

1660'lar itibarıyla, Kazan Müslüman dünyasının doğu cenahı giderek tehlikeli bir hâl almaya başlamıştı. Şubat 1662'de, Moskova'dan Kalmuk önderi Abılay Taşı'ye gönderilen bir Kazan Müslümanı olan Irka Molla, Ufa dışında Arslan-bek ve onun Başkırt

⁴ "Dâstân-ı Tarih (1740s)," K(P)FU-ORRK, No. 4199 T, 2, 2ob.

⁵ *Sobornoe Ulojenie Alekseya Mihailoviça 1649 goda* (St. Petersburg: Sinodal'naya Tipografiya, 1907), 186.

⁶ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii* [bundan sonra PSZ] (St. Petersburg, 1830), 1:254-55.

takipçileri tarafından soyulur. Bu zat, Çar nezdinde şikâyetçi olur ve soyguncuların cezalandırılmasını ister.⁷ Ekim ayında, güçlerini Abılay ile birleştiren bir grup Başkurt, Ufa ve Menzelinsk havalisindeki yerleşim merkezlerine saldırır. Aleksey Mihailoviç, Kazan ve Perm'deki hükümet görevlilerine çağrıda bulunur ve yeni Hıristiyan olmuş uyruklar, Müslüman Tatarlar, *mirzalar* (soylular) ve Çuvaşlardan oluşan bir ordu toplayarak bu “hainlerin” Kama nehrini geçip de Kazan’ı tehdit etmeden önce durdurulup dağıtılmasını ister.⁸

1670’de, Stepan Razin’in isyanı Kazan vilayetinin başka türden vahşet eylemlerine maruz kalmasına sebep olacaktır. Razin, Kazan’ın Ruhani liderlerine ve soylularına bir çağrıda bulunmuştur.⁹ Kazan Müslümanlarından bir kısmı ona destek verirken diğer bir kısmı da vermeyecektir.¹⁰ Bir *mirza*, Prens Safar Tenişev, 1671 tarihli dilekçesinde Razin’in takipçilerinden kurtulmak için ailesi ve çocuklarının, sürüleriyle birlikte ormanlık araziye nasıl kaçtıklarını anlatmaktadır. Bu arada yolları bir köye düşmüş, orada da -talihsiz bir şekilde- mahallin köylüleri tarafından rehin alınmış, dövülmüş ve soyulmuştur.¹¹

1680’lerin başlarında Rusya’nın Kazan’daki Müslüman uyruklarının başına başka talihsizlikler de geldi. 1680’de feci bir kıtlık Orta İdil bölgesini vurdu ve binlerce kişi öldü.¹² Aynı yıl, Aleksey Mihailoviç, Romanov havalisinin yeni vaftiz edilmiş Tatar soylularına Hıristiyanlığa geçmelerinin bir ödülü olarak daha önce ellerinden alınan

⁷ RGADA, f. 126, op. 1, 1662 g., d. No. 2, l. 10–13.

⁸ PSZ, 1:569–71; “Nakaz kazanskij vovod kn. G. S. Kurakina i M. P. Volinskogo sotennomu golove D. A. Aristovu o nablüdenii za deystvyaimi vzbuntovavşihysya ufimskih başkirtsov, çtobi oni ne pereşli çerez Kamu na kazanskuyu storonu, 22, noyabrya 1663 g.,” *İstoriya Tatarii v Materyalah i dokumetah* (Moskva: İnstitut istorii [Akademiya nauk SSSR], 1937), 376.

⁹ “Pis’mo Razina k kazanskim tatarım, 1670 g.,” *İstoriya Tatarii v Materyalah i dokumetah*, 378.

¹⁰ “Otpiska tsivil’skogo vovodi T. Bestujeva v Prikaz Kazanskogo dvortsa o posilke pod’vezdiçikov k razintsam i polučenii ot nih ‘vorovskoy pamyati’, 28 oktyabr 1670 g.,” *İstoriya Tatarii v Materyalah i dokumetah*, 380.

¹¹ “Çelobitnaya Temnikova murzı Safara Mameteva sına knyazya Temnikova o rasprose i pitke krestian, izbivşih ego jenu i detey i ograbivşih ih, 1671 g.,” *İstoriya Tatarii v Materyalah i dokumetah*, 383.

¹² “Dâstân-ı Tarih (1740s),” K(P)FU-ORRK, No. 4199T, 2.

II

İLMÎ PRESTİJİ ARTIRMA
SANATI

1825'ten 1840'a kadar Orenburg müftüsü olan Abdüsselam Abdurahimov hatıralarında, 1792 yılında, hâlâ bir medrese talebesiyken görmüş olduğu bir rüyayı anlatır. Rüyasında, sırtında bir çadır taşıyan beyaz bir fil görmüştür. O da bu filin sırtına tırmanır ve elinde Şam çeliğinden bir kılıç tutarak file: “Şu ülkedeki şu şehre git” emrini verir. Yolunun üzerinde bir mağaraya ulaşır. Mağaranın içi sanki bir saray gibidir ve tahtın üzerindeyse, Meclisî'nin epik şiiri *Seyfülmülûk'un Şarkısı*'ndaki ana karakterler olan Seyfülmülûk ile güzel prenses Bediülcemal oturmaktadır.¹ Kırk ya da elli savaşı salonda toplanmış sohbet etmekte, her biri diğerinden farklı bir silah taşımaktadır. Abdurahimov çarpışmaya hazırlanır ve savaşçılar kendisine sorarlar: “Bize saldırıcağ mısınız, yoksa önce biz mi saldıralım?” Abdurahimov kendilerine teker teker öne gelip kendisine saldırımlarını söyler. Aralarından birkaçı mücadeleye girişip vurmaya başaramadıktan sonra onlara geri çekilmelerini, zira kendisinin saldırımayı deneyeceğini söyler. Kılıcıyla onların birçoğunu yere serer ve akabinde ayakta kalanlara çekip gitmelerini bildirir. Ardından Seyfülmülûk ile Bediülcemal'ın önünde eğilir.²

Abdurahimov'un rüyası, 1800'lerin Kazan Tatar ulema kültürünü gayet iyi bir şekilde özetlemektedir. Kılıcını kuşanmış, adil ve bilgili bir âlim, Müslüman toplumun ve önderlerinin önünde tek başına mücadeleye giriyor. Bu âlim, gücünü sergileyip, düşmanlarını yenmesinin karşılığında, halkın takdiriyle ödüllendiriliyor. Böyle bir takdir mukabilinde maddi mükâfatlar da geliyor: Yeni müritler, nüfuzlu hâmileler, mühim kasabalarda makamlar ve camilerle medreselerin inşası ve bakımı için para. Kazan Tatar fıkıh âlimleri, 19.

¹ Meclisî, *Sayfelmölek*, ed. Farit Yahin (Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 2007).

² Gabdesselem Gabderehimov, “Hetir defteri,” *Gabdesselem Möfti: Hetir defteri, tercime-i Gabdesselem Möfti, Sefername-i şahzade Alexander*, ed. Masğud Gaynetdin (Kazan: İman, 2002), 28–29.

yüzyılın başlarında, birbirleriyle kılıçtan ziyade kelimelerle çarpışıyorlardı. Ellerindeki silahlar ise -babaları ile büyükbabalarının 1700'lerde aralarındaki arazi ihtilaflarını halletmek için kullanmış olduğu oklar, kılıçlar ve ateşli silahlar yerine- hukuki ve dinî tefsirler, Aristo mantığı, astronomi ve geometri idi. Halk huzurundaki bu entelektüel kapışma kültürü İdil-Ural bölgesine has olmasa da³ Rus devlet yetkililerinin devreye girmesiyle yeni bir boyut kazanıyordu.

Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi üzerine yapılan bilimsel çalışmalar, İdil-Ural bölgesindeki Müslümanların dinî-hukuki kültürünün dönüşümünde oynadığı rolü ön plana çıkarmaktadır. Crews, OMRM'nin Rus devletine, Müslüman tebaası arasında "ruhban disiplini ve doktrin birliğini" dayatma vasıtası sağladığını öne sürmektedir.⁴ Frank ise, OMRM'yi, İdil-Ural bölgesindeki Müslüman cemaatine yeni bir hissiyat yaratmasa da mevcut olanı kodifiye etmek suretiyle -içinde Müslümanların dinî müesseselerini kurup, zinde bir entelektüel hayat sürdürebilecekleri- istikrarlı bir ortam sağladığı için takdir etmektedir.⁵ Buna mukabil Spannaus, OMRM'yi İdil-Ural bölgesindeki yerel Müslüman kültüre kolonyal tarzda bir müdahale olarak tanımlamaktadır. Bu müdahale, OMRM'nin kuruluşundan önce Müslüman fıkıh âlimleri arasında mevcut olan fikir birliğini paramparça etmiş ve neticede, başta ahundlar olmak üzere, diğer Müslüman âlimlerin otoritesinin çöküşüne de katkıda bulunmuştur.⁶

Yukarıda adı geçen tarihçilerin tamamı da İslami hukuk kültürünü ve Müslümanlar arasındaki sosyal hiyerarşiyi şekillendirmede OMRM'nin -ya da kendisini kurmuş olan Rus devletinin- gücünü vurgulamaktadırlar. Bununla birlikte, 19. yüzyılın başlarında güçlü bir Rus devleti görüntüsü, aynı döneme ait Rusların taşra idaresi

³ Michael Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190–1350* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

⁴ Robert D. Crews, *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009), 91.

⁵ Allen J. Frank, *Islamic Historiography and 'Bulghar' Identity among the Tatars and Bashkirs of Russia* (Leiden: Brill, 1998), 34–39, 197–98.

⁶ Nathan Spannaus, "The Decline of the Akhund and the Transformation of Islamic Law under the Russian Empire," *Islamic Law and Society* 20, no. 3 (2013): 202–41.

ve altyapısı üzerine yapılan çalışmalarla tenakuza düşmektedir. Rus hükümdarlarının, uyruklarına istediklerini yaptırabilme kabiliyeti 1700'lerin başından itibaren büyük ölçüde güç kazanmış ama kötü yollar, uzak mesafeler, ziyadesiyle kötü bir iklim ve kendi menfaatlerini gözeten mahallî elitler, merkezin kendi otoritesini empoze etme çabalarını baltalamayı sürdürmüştür.⁷ 19. yüzyıl boyunca Rusya taşrasındaki hayata ilişkin son zamanlarda yazılanlar, mahallî kimliklerin, bağılıkların ve inisiyatiflerin Rus taşra hayatına bir çeki düzen verdiği ve St. Petersburg dışında sosyal ve ekonomik gelişmeyi teşvik ettiği iddiasıyla bu taşra idaresine dair çok daha olumlu bir yorum sunmuştur.⁸ Bununla birlikte, Rusya'nın taşra vilayetleri, ister imparatorluk merkezi tarafından empoze edilen değişimlere inatla direnen yerler, isterse de dinamik mahallî gelişme merkezleri olarak sunulsun, bir husus her defasında mevcut bulunmaktadır: Hiçbir durumda bu vilayetler imparatorluk hükümetlerinin, üzerine istedikleri emri yazabileceği boş sayfalar olmamışlar, bu sebeplerle de, St. Petersburg'daki siyasetçiler, imparatorluğun sınır boylarındaki gerçek şartların üzerine ciddi bir şekilde eğilmek zorunda kalmışlardır.

İlk dönemlerinde OMRM, ne Müslümanların hukuk dünyası içinde ne de Kazan Tatar uleması ile Rus devlet yetkilileri arasındaki ilişkilerde bir kopuşu temsil ediyordu. Haddizatında edemezdi de, zira OMRM, kuruluş anından itibaren Orenburg sınır boylarının mahallî ve çok inançlı politikalarına derinliğine kök salmış durumdaydı. Kurumsal mevcudiyetinin hemen altında yer alan şahıslar arası ilişkiler ve kişisel tutkular, politikalarının birçoğunu belirlemeye devam ediyordu. Müftü seçimindeki süreç dahi tam manasıyla ortaya konmuş değildi. Bunun sebebi, müftülük makamının da -tıpkı mahkeme gibi- dikkatle planlanmış bir kurum olarak değil de,

⁷ Robert E. Jones, *Provincial Development in Russia: Catherine II and Jacob Sievers* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1984); Dmitri Ivanovich Rostislavov, *Provincial Russian in the Age of Enlightenment: The Memoir of a Priest's Son*, trans. Alexander M. Martin (De Kalb: Northern Illinois University Press, 2002).

⁸ Catherine Evtuhov, *Portrait of a Russian Province* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2011); Mary W. Cavender, *Nests of the Gentry: Family, Estate, and Local Loyalties in Provincial Russia* (Newark: University of Delaware Press, 2007).

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Kaynakları

- Gosudarstvennyy Arhiv Orenburgskoy Oblasti (GAOO) Fond 6 (Orenburg District Court)
- Natsional'nıy Arhiv Respubliki Tatarstan (NART) Fond 41 (Kazan District Court) Fond 199 (Gendarmerie) Fond 1370 (Fatih Kerimî'nin Şahsi Arşivi)
- Rossiskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov Fond 126: Mongol'skie dela
- Tsentral'nıy Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv Respubliki Kazahstan (Ts-GYARK) Fond 487 (Semipalatisk Gümrük Binası)
- Tsentral'nıy İstoriçeskiy Arhiv Respubliki Başkörtostan (TsYARB) Fond 187 (Gendarmerie)
- Ufimskiy Federal'nıy İssledovatel'skiy Tsentr—Rossiyskaya Akademiya Nauk (UFITs-RAN) Fond 7 (Rızaeddin Fahreddinov'un Şahsi Evrakı) Fond 22 (Muhammedsalim Umitbayev'in Şahsi Evrakı)

El Yazması Kaynaklar

- İnstitut Yazıka, Literaturı i İsskustva im. G. İbragimova, Tatarstan (İYaLi) f. 39, op. 1, del. 2768, p. 269 — “İsmail el-Kışkarî Mersiyyesi.”
- f. 39, no. 3442, pp. 35ob-42ob. — “Risâle-i Damulla Habibullah el-Urvî.”
- f. 39, op. 1. del. 3772 — “Şah-i Ahmed bin Batırşah hem Fethullah bin Habibullah, “Tünter medresesi defteri.”
- f. 39, op. 1, del. 3772, p. 29 — “Kasîdetü Medhi Şeyhinâ ve Ustâzinâ Ustazi'l-Küll İşan Ali Muhammed et-Tünterî.”
- f. 39, op. 1. del. 4461, l. 99-112 — “Haza fi beyân silsile Mu'ineddin Çistî ve es-Seyyid 'Abdülkadir el-Gilânî ve eş-Şeyh Muhammed Bahaeddin Nakşbendî el-Buhârî.”
- f. 39, op. 1, del. 5942 — “'Abdülcabbar bin Mulla 'Abdülhakim hem Bahâeddin bin Mulla Sirâceddin, Meçkere medresesi defteri, 1854.”
- Kazanskii (Povoljskii) Federal'nıy Universitet—Otdel Rukopisey i Redkih Knig (K(P)FU-ORRK)
- No. 29 gotv — “Yunis Oruvî, Şerh 'Ferâzü'l-Sicevendî'.”
- No. 205T — “Tasavvuf kitâbı.”
- No. 208T, pp. 160-70 — “'Abdullah Bûbî, 'Yauşevler kim?'”
- No. 332T — “Uşbu vakfnâma.”
- No. 399T — “Şirdânî.”

- No. 615AR — “Şihâbeddin el-Mercanî, *Vefayâtü'l-Eslâf.*” 6 cilt.
 No. 749AR, pp. 46ob-48ob — “Mercânî medresesi nizâm-nâmesi.”
 No. 1148T, p. 196 — “5 Yanvar 1914, Seyyidgerey Feyzullinnen MuhammedkemaI Muzaffarovga.”
 No. 1156T, p. 126. — “6 Yanvar 1904, Mustafa Feyzullinnen MuhammedkemaI Muzaffarovga.”
 No. 1156T, pp. 28-44ob — “Mustafa Feyzullinnen MuhammedkemaI Muzaffarovga.”
 No. 1156T, pp. 48-125ob — “Mustafa Feyzullinnen MuhammedkemaI Muzaffarovga.”
 No. 1265T, p. 41 — “‘Abdurrahim Utız-İmenî el-Bulgârî, ‘Manzum.’”
 No. 1615T — “Barudîga hat.”
 No. 4199T — “Dâstân-i Târih (1740s).”
 No. 4174 — “Protokol tsenzurnago komiteta pri Kazanskom Universitete uçrejdennago 1822 goda.”
 No. 4175 — “Po otnoşeniyu bibliotekarya universiteta s prepovojdenni raznyh knig dlya hraneniya.”
 No. 4204T — “Silsile.”
 Natsional'naya Biblioteka Respubliki Kazahstan—Otdel Redkih Knig (NBRK-ORK)
 No. 58 — N. Abramov, “Gorod Semipalatinsk.”
 No. 450 — “Sobraniye dokumentov otnosyaşçihsva do azyatskoy torgovli. Vıpiski iz arhiva generala S. A. Hruleva.”
 Natsional'naya Biblioteka Respubliki Tatarstan—Otdel Rukopisey i Redkih Knig (NBR-ORRK)
 No. 499T — “Meçkere dâmuIIasına hatı.”
 No. 828T — “Muhammed Necib et-Tünteri — *Tüntür avlı.*”
 No. 962T — “Veli Apanayev bilan Naima Ütemişevning ayırılışları turında dokument (1870).”
 St. Peterburgskiy otdel İnitutita Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk
 B 749 — “Tevârih-i Bulgâriye Hüsameddin el-Bulgârî.”
 Yazarın Şahsi Arşivi: “Dahi de şıgır budır.”

Yayınlanmış Asli Kaynaklar

- Abramof, N. “Semipalatinsk,” *Journal of the Royal Geographic Society of London* 32 (1861): 555-59.
 Abû Nâsr Abd el-Nasir el-Kursavî, *Kitâbü'l-İrşâd lil-İbâd.* Kazan: Lito-tipografiya İ.N. Haritonova, 1903.

- Ahmerov, Muhammed, "Vahhâbiler hem tevessül," *Din ve Maişet* 6 (1911): 90–92; 7 (1911): 103; 8 (1911): 121–22.
- _____, "Vahhâbiler kimner?" *Din ve Maişet*, 46 (1910): 731–34; 47 (1910): 747–50; 1 (1911): 6–8; 2 (1911): 21–23; 3 (1911): 38–40.
- Emirhanov, Hüseyin, *Tevârih-i Bulgariyye*, Kazan: Vyatçeslav, 1883.
- Akçuraoğlu, Y., *Damulla Âlîmcân el-Barudî: Terceme-i hâli*. Kazan: Şeref Matbaası, 1907.
- Argınbay İşâk Haccı ile Haccge Üske ulinini Troitski İşân Zeynullâh hezretke çığargan medhiyeleri, Kazan: Matbaa-i Kerimiyye, 1911.
- "Arhiv Grafa İgel'stroma," *Russkii arhiv* 4 (1886): 341–71.
- Babiç, Şeyhzade, *Zengger Cırlar*, ed. Galimcan Gıylmanov, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 1990.
- Bedevâm*, Kazan: Tipografiya B.L. Dmobrovskago, 1907.
- Bahtiyar Bahtigereyoğlu, "Cır satu: Başkırtlar turmışınnan," Orenburg: yy., 1915.
- Belde-i Kazanda sabah kitaphanesining esmâ-i kütübidir*, Kazan: Knigoizdatel'stvo Sabah, 1906.
- Barudi, Galimcan, *Kızılyar seferi*, Kazan: "İman" neşriyatı, 2004.
- el-Barudi, Mulla Âlîmcân, *el-Kitâbü's-sânî min el-Erba'ınatü'l-müsteselsile*, Kazan: Elektro-tipografiya "Millet," 1908.
- "Başkırldar nemaışı," *Vakt* 22 (1917): 4.
- "Başkırskaya avtonomiya," *İzvestiya Vserossiyskago Musul'manskago Voennago Şuro* 2 (1917): 3.
- "Başkırđistan Avtonomiyası," *Bizning tavış* 65 (1918): 1–2.
- Battal-Taymas, Gabdelbari, *Min bir yaktılık izlegen idim*, ed. Alfiya Sibgatullina, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 2003.
- Battal-Taymas, Abdulla, *Musa Yarulla Bigi: Tormuşı, işçenligi ve eserleri*, Kazan: "İman" neşriyatı, 1997.
- Bayazitov, Ataullah, *İslâm Kitâbı*, Kazan: n.p., 1880.
- Birtugan Bubiylar hem İj-Bubiy medresesi: tarihi-dokumental' cıyıntık*, ed. Raif Merdanov, Ramil Mingnullin, and Söleyman Rehimov, Kazan: Ruhıyat, 1999.
- Bigiyev, Mõhemmetzahir. "Gõnah-i Kabair," *Zahir Bigiev: Zur gõnahlar*, ed. Rais Dautov, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 1991.
- Bigiyev, Musa, *Edebiyat-ı Arabiye ile Ulûm-i İslamiye*, Kazan: İ.N. Haritonova, 1909.
- _____, *Kavâid-i fikhiye*. Kazan: Elektro-tipografiya "Urnek," 1910.
- _____, *Zekât*. Petrograd: Tipografiya Muhammedalima Maksudova, 1916.
- Bikbulâtov, Sun'atullah, *Hazrat Muhammad (salla alayhi ve sallam)*, Kazan: Elektro-tipografiya "Maarif," 1914.

- Bûbî, Abdullah. *Hakikat, yahud turgılık: birinçi cuzi*. Kazan: Lito-Tipografiya İ.N. Haritonova, 1904.
- _____, *Sarf-ı Arabî*, Kazan: Tipo-Litografiya V.Z. Yeremeev, yt.
- _____, *Terakkî, fûnûn ve maârif dinsizliği mücib mi?* Kazan: Lito-Tipografiya İ.N. Haritonova, 1902.
- _____, *Zamân-i ictihad münkariz mi, degil mi?* Kazan: Elektro-Tipografiya "Millet," 1909.
- "Bûbî medresesi hakkında tafsilat," *Kazan muhbiri* 441 (1911): 3.
- "Bûbî işleri hakkında," *Yıldız* 837 (1912): 1–2.
- "Bûbî işleri hakkında," *Yıldız* 839 (1912): 1.
- Burhaneddin ibn Mulla Cemaladdin el-Bâğişi, *Akâ'id-i ehl-i sünnet ve cemâ'at*, Kazan: Vyatçeslav, 1894.
- Bütün rusiya musulmanlarının 1917-nçi yılda 1–11 mayda Meskevde bulgan umumî isyizdining prutakulları*, Petrograd: Emanet, 1917.
- "Bütün rusiya müslim soldatları isyizdi," *Bizning taviş* 11 (1917): 2.
- Çitke bir dudı şıgri*, Kazan: yy., yt.
- Zâkir el-Kadirî, *İlm-i kelâm derisleri*, Ufa: yy., 1910.
- Zalik fazlullah yu'tihi men yeşâ' ve Allah zü'l-fazli'l-'azîm*, İstanbul: Enver Baytan Kitabevi, yt.
- Das Buch der Dschingis-Legende (Defter-i Çingiz-nâme)*, translated and edited by Mária Ivanics and Mirkasym Usmanov. Szeged: Department of Altaic Studies, 2002.
- Das neue russische Strafgesetzbuch (Ugolovnoje Uloženje) Allerhöchst bestätigt am 22. März 1903*. Translated by O.S. Bernstein. Berlin: J. Guttentag, 1908.
- Dobrosmyslov, A.İ. *Materyalı po istorii Rossii: Sbornik ukazov i drugih dokumentov, kasayuşçihşya upravleniya i ustroistva Orenburgskago kraya, 1734, Tom 1*. Orenburg, 1900.
- Dokumenti stavki E.İ. Puğaçeva, povstançeskih i uçrejdenii*, ed. P.V. Ovçinikov. Moscow: Nauka, 1975.
- "8 dikabr 1917," *Bizning taviş* 53 (1917): 1–3.
- XVIII yöz tatar edebiyatı: Proza*, ed. M. Ahmetcanov, Kazan: G. İbrahimov isimindegi Til, edebiyat hem sengat' institutu, 2012.
- F.K., *Bir şakird ile bir student*, Kazan: Tipografiya B.L. Dombrovskago, 1899.
- Fahreddin, Rizaeddin, "Cavâmi' el-Kalim" *Şerhi*, ed. İlşat Gıymadiev, Kazan: Ruhıyat neşriyatı, 2005.
- _____, *Asar: birinçi tom*, ed. Raif Merdanov and Ramil Mingnullin, Kazan: Ruhıyat, 2006.
- _____, *Asar: ikinçi tom*, ed. İlşat Gimadiev, Ramil Mingnullin, and Sirine Bahaviyeva, Kazan: Ruhıyat, 2009.

- _____, *Asar*, III-IV, ed. Liliya Baybulatova, vd., Kazan: Ruhiyat, 2010.
- Fatih Emirhan turında istelikler*, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 2005.
- Fatih Emirhan: Eserler dürt tomda*, 4 cilt, ed. Zöfer Remiev, Kazan: Tatarstan Kitap neşriyatı, 1985.
- Fatih Kerimi, Fenni-biografik cıyıntık*, ed. Mirkasıym Gosmanov, Kazan: Ruhiyat, 2000.
- Fatih Kerimi: Morza Kızı Fatıyma, Saylanma eserler*, ed. M.B. Gaynetdinov, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 1996.
- “14 nuyabr 1917,” *Bizning tavış* 44 (1917): 1–2.
- Fuks, Karl, *Karl Fuks, o Kazani, Kazanskom krae: Trudi, dokumentı, vospominaniya, issledovaniya*, Kazan: İzdatel’stvo “Cıyın,” 2005.
- Gabderehim Utız-İmeni el-Bolgari: Şıgırlar, poemalar*, ed. Enver Şeripov, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 1986.
- Gabdesselam Möfti: Hetir defteri, tercemei Gabdesselam Möfti, Sefername-i şahzade Alexander*, ed. Masgud Gaynetdin, Kazan: İman, 2002.
- Gabdrahim Utız-İmeni el-Bulgari*, çeviren ve ed. Ramilya Adıgamova. Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatel’stvo, 2007.
- Gabdulla Tukay: Eserler*, 6 cilt, ed. R.M. Kadiyrov - Z.G. Möhemmetşin, Kazan: Tatar kitap neşriyatı, 2011.
- Galiesker Kemal: Eserler üç tomda*, ed. Beyan Gıyzzet, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 1978.
- Gafurî, ‘Abdülmecid, *Millet mahabbati nâm eş‘ârı*, Kazan: Elektro-tipografiya Şeref, 1907.
- el-Gafurî el-Kazânî, ‘Abd el-Mecid bin Nur Ganî, *Sibir timir yolu ya ki ahvâl-i millet*, Orenburg: Tipografiya M.F.G. Karimova, 1904.
- Mecit Gafuri: Eserler*, 4 cilt, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 1981.
- Galimcan İbrahimov: Eserler sigiz tomda*, ed. S.H. Alişev, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 1984.
- Gayaz İshakiy: Tarihi-dokumental’ cıyıntık*, ed. Söleyman Rehimov, Zöfer Möhemmetşin, Ayrat Zahidullin, Kazan: Cıyın, 2011.
- Hakîmov, A., *Başkırtlar*, Orenburg: Kerimov, Hüseyinov ve Şürekâsı, 1908.
- İbrahimov, ‘Abdürreşid, *İlm hâl*, 5 cilt, Kazan: Lito-Tipografiya İ.N. Hari-tonova, 1913.
- İbrahimov, G., “Şakirdler ah-zarî,” *el-İslâh*. 33 (1908): 6–7.
- İbrahimov, Gabdereşit, *Tercime-i halim*, ed. F. Ahmetov-Urmançı, Kazan: “İman” neşriyatı, 2001.
- İmam Muhammed as-Sadık el-‘Usmânî el-Kargalî, “Türkistan Komisiyasına reddiyye,” *Dünya ve Maişet* 7 (1907): 113–14.
- “İnorodtsilarnı cıyu hakkında,” *Yıldız* 1677 (1916): 1.

- İşan Muhammad Haris Aydarov (el-Kargali), *İşannarga Hitâb!*, Sterlitamak: Tipografiya T-va “Nur”, 1911.
- “İslâh-ı medâris,” *Azat* 9 (1906): 2.
- İslam na yevropeyskom vostokey: Entsiklopedičeskiy slovar’*, ed. R.A. Nabiev, Kazan: İzdatel’stvo “Magarif,” 2004.
- An Islamic Biographical Dictionary of the Eastern Kazakh Steppe, 1770–1912. Kurban ‘Ali Hâlidî*, ed. Allen J. Frank and Mirkasyim A. Usmanov, Leiden: Brill, 2005.
- İsmegyl’ Gasprinskii: İstoričesko-dokumental’nyy sbornik*, ed. Söleyman Rehimov, Kazan: Cıyın, 2006.
- İstoriya Kazani v dokumentah i materyalah XIX veka: Obrazovaniye: vıssıye, sredneye, naçal’noye, kniga 4.*, Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel’stvo, 2012.
- İstoriya Tatarii v Materyalah i dokumentah*, Moskva: İnstitut istorii (Akademiya nauk SSSR), 1937.
- İstoriya Tatarskoy ASSR*, 2 cilt, ed. N.İ. Vorob’yev vd., Kazan: İnstitut yazıka, literaturı i istorii (Akademiya Nauk SSSR), 1955.
- el-Celâfî, Vâkîf, *Sâdâ-i Medeniyet, birinçi cüzi*, Astrahan: Tipografiya “A. N. Umerova i Ko.,” 1908.
- Kerimî, Fatih, *Muhtasar Tarih-i İslâm*, Orenburg: yy., ty.
- Kerimî, Fatih, “Cihangir mehdümneng avıl mektebinde ukuvı (Tornalı avılning mektebinde) (1898),” erişim 16 Temmuz 2018. <http://ki-tap.net.ru/karimi.php>.
- Katanov, N.F., - İ.M. Pokrovskiy, “Otrıvok iz odnoy tatarskoy letopisi o Kazani i Kazanskom hantsve,” *İzvestiya obščestva arheologii, istorii, i etnografii pri Kazanskom Universitete* 21, no. 4 (1905): 303–48.
- Kazahskiye činovniki na slujbe Rossiyskoy imperii: Sbornik dokumentov i materyalov*, Almatı: Kazak universiteti, 2014.
- Kazahsko-russkiye otnoşeniya v XVIII-XIX vekah [1771–1867 godı]: Sbornik dokumentov i materyalov*, Alma-Ata: Nauka, 1964.
- Kazanskaya Tatarskaya Uçitel’skaya şkola, 1876–1917: Sbornik dokumentov i materyalov*, ed. L.V. Gorohova, Kazan: İzdatel’stvo Gasır, 2005.
- Harlampoviç, K.V., “İzvestiya G. Gmelina o Kazani i o kazanskih inorodtsah,” *İzvestiya Obščestva arheologii, istorii i etnografii pri İmperatorskom Kazanskom universitete* XIX v.1-6. 1903.
- Karurmanı çıkkan çakta*, ed. A.G. Yahin, Kazan: Megarif, 2001.
- Hitâbnâma: İkinçi umumî başkurt isyızdı hakkında*, Belebey: yy., 1917.
- Höseyin Feyizhanov: Tarihi-dokumental’ cıyıntık*, ed. Raif Merdanov, Kazan: Ruhıyat, 2006.
- Kitâb Şam ez-Ziyâ fi tezkira kavm ehl ez-ziyâ*, Kazan: Vyacheslav, 1883.

- Kitâb tercime-i 'Aynu'l-'İlm*, Kazan, 1886.
- el-Ma'arrî, Ebu'l-'alâ, *el-Luzûmiyât*, çeviren ve ed. Musa Bigiyev. Kazan: Tipografiya Şeref, 1907.
- Medrese-i Muhammediye Programması, 1913 m./1331 h.*, Kazan: Elektro-tipografiya Millet, 1913.
- Meclisi, *Seyfelmölek*, ed. Farit Yahin, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 2007.
- el-Mahdumî, Abdullah, *Muhtasar nahv-i Arabî*, Kazan: Tipografiya Torgovago Dom Brat'yev Karimovih, 1900.
- el-Mahdumî, Mulla Abdullah bin Abdulallâm, *Mukâleme Arabiyye*, Kazan: Tipo-Litografiya M. Çirkovoy, 1898.
- Mamişev, Yakub, *Tarih-i İslam: Enbiyâ kısmı*, Kazan: Tipografiya T.D. "Br. Karimovih," 1910.
- Maksudî, Ahmed Hâdî, *Akâid*, Kazan: Lito-Tipografiya İ.N. Haritonova, 1910.
- _____, *Cemaat*, Kazan: Lito-Tipografiya İ.N. Haritonova, 1910.
- _____, *Rûze, zekât*, Kazan: Lito-Tipografiya İ.N. Haritonova, 1911.
- Maksudov, Sadri, "G. Dumada dâhiliyya ministirliğının ismitası karalğan vaktta deputat Sadraddin Efendi Maksudovning süylegen notığı," *Vakt* 955 (1912): ek 1–2.
- Mersiyya-i Dâmolla Muhammed Zakir Hazrat el-Çistavî*, Kazan: Tipolitografiya İmperatorskago Universiteta, 1895.
- Materyals for the Islamic History of Semipalatinsk: Two manuscripts by Ahmad-Velî el-Kazânî and Kurban'ali Hâlidî*, translated and edited by Allen J. Frank and M.G. Gosmanov. Berlin: Das Arabische Buch, 2001.
- Materyalı po istorii Başkirkoy ASSR*, 5 cilt, Moskva: İzd-vo Akademii Nauk SSSR, 1960.
- Materyalı po istorii Başkortostana, Tom 6: Orenburgskaya ekspeditsiya i başkirkkiye vosstaniya 30-h godov XVIII v.*, ed. N.F. Demidova. Ufa: "Kitap," 2002.
- Medrese Kazani: XIX-naçalo XX vv. Sbornik dokumentov i materyalov*, ed. L.V. Gorohova. Kazan: Natsional'nıy arhiv Respubliki Tatarstan, 2007.
- Millet Anaları: Tarihi-dokumental hem biografik cıyıntık*, ed. A.H. Mehmütova, Kazan: Cıyın, 2012.
- "Millet meclisi," *Bizning taviş* 50 (1917): 1.
- "Millet Meclisi," *İzvestiya Vserossiyskago Musul'manskago Voennago Şuro* 1 (1917): 1.
- Mirseyit Soltangaliyev: Saylanma hizmetler*, ed. İ.G. Gizzatullina - D.R. Şarafutdinov, Kazan: "Gasır," 1998.
- Muhammad Ayaz el-İshakî, *İki yüz yıldan sung inkirâz*, Kazan: Lito-Tipografiya İ.N. Haritonova, 1904.
- _____, *Kelepuşçı kız*, Kazan: Tipografiya B.L. Dombrovskago, 1902.

- Muhammed Şâkir bin Muhammed Zâkir Süleymânî, *Tarih-i İslâm*, 4 cilt Kazan: Lito-Tipografiya T.D. "Br. Karimovih," 1908–1910.
- "Mühim bir meclis." *Bizning tavış* 13 (1917): 1.
- Muhtasaru'l-Kudûri tercimesi*, çev. Ebu Abdulahad Şeyhülislam ibn Esedullah Hamidullah, Kazan: Tipografiya T.D. Brat. Karimovih, 1904.
- Muhtasaru'l-Vikâye tercimesi türkiçe*, çev. Şihâbeddin bin Mulla Abdülaziz İmanlıbaşı, Kazan: Tipografiya T.D. Brat. Karimovih, 1901.
- Mulla Ş.K., *Vakf Paraziti*, Orenburg: Karimov, Hüseyinov ve şirketi, 1907.
- Mulla Sabircân Mulla Abd el-Badîoğlu, *Sîretünnebi aleyhisselâm*, Kazan: Elektro-Tipografiya "Millet," 1910.
- "Musa Bigiyev cenablarına bir-iki süz," *Din ve Maişet* 14 (1909): 219–20.
- "Musa Bigiyev cenablarına bir-iki süz," *Din ve Maişet* 15 (1909): 231–33.
- "Müsülman âzifleri ve panislamizm," *Yuldiz* 777 (1911): 1.
- "Müsülman askerleri syezdin soviet taraturga uyli iken," *Bizning tavış* 67 (1918): 1.
- Musul'manskiye deputatı gosudarstvennoy dumı Rossii, 1906–1917 gg.: Sbornik dokumentov i Materyalov*, ed. L.A. Yamaeva. Ufa: Kitap, 1998.
- Necip Dumavi: Tormuş sehifeleri: Şigri eserler hem proza*, ed. Zöfer Remiev - Rezede Ganiyeva, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 1985.
- "Natsionalizm/Milliyet, Kavmiyet," *Ülfet* 1 (1905): 3.
- Natsional'no-gosudarstvennoye ustroystvo Başkortostana (1917–1925 gg.): Dokumentı i materyalı v 4-h tomah*, 4 cilt. ed. B.H. Yuldaşbaev, Ufa: "Kitap," 2002.
- Neplüyev, İ.İ., *Zapiski İvana İvanoviça Neplüyeva (1693–1773)*, St. Petersburg, 1893.
- Nimetullin, Ubeydullah Muhammed Feyzi, *Kıraat-i Türkî: birinçi cüzi*, Kazan: Tipo-Litografiya nasl. M. Çirkovoy, 1899.
- Oçerki Mardjani o vostoçnih narodah*, çeviren ve ed. A.N. Yuzeev, Kazan: Tatarskoe knijnoe izdatel'stvo, 2003.
- Ömit yıldızları: XIX yöz ahırı hem XX yöz başı tatar hatın-kız yazuçları eserleri*, ed. Möhemmet Gaynullin, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 1988.
- Onıtırğa mömkin tügil: Tatarstan Respublikasının folklor muzıkası deület amsambli repertuarınnan*, ed. A.F. Feyzrahmanov, Kazan: n.p., 2013.
- Pis'ma Nikolaya İvanoviça İl'minskago*, Kazan: yy., 1895.
- Pis'mo Batırşı İmperatritse Yelizavete Petrovne*, ed. G.B. Husainov, Ufa: UNTS-RAN, 1993.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiskoy İmperii*, St. Petersburg: yy., 1830.
- Pugaçevşçına, tom perviy: iz arhiva Pugaçeva*, ed. S.G. Golubtsov, Moskva: Gos. İzdat, 1926.

- Kayyum Nasiri: *Saylanma Eserler dürt tomda*, 4 cilt, ed. Huciehmet Mahmutov, Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo, 2005.
- Kurban Ali Hacci Hâlidoglu, *Tevârih-i hamse-i şarkî*, Kazan: Ürnek, 1910.
- er-Remzî, M.M., *Telfîku'l-Ahbâr ve Telkîhu'l-Âsâr fî Vekâi' Kazan ve Bulgar ve Mülûku't-Tatar*, Orenburg: yy., yt.
- "Reformatörler hakkında," *Din ve Maişet* 1 (1912): 11.
- "Revolyutsiya hem дума," *Tang Yuldızı* 1 (1908): 1.
- Rizaetdin Fehretdin: Fenni-biografik cıyıntık*, ed. Raif Merdanov vd., Kazan: Ruhıyat, 1999.
- "Sart müderrisi kündiz derishânedede/Sart müderrisi kiç beçehânedede," *Yalt-yult* 100 (1915): 8.
- Segıyt Remiev: Tang Vakıtı*, ed. Şeyhi Sadretinov, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 1980.
- Seyahetnameler*, ed. Raif Merdanov, Kazan: "Milli kitap," 2011.
- Sayyid Ahmad Khan, "Asbab-e-Bagavet-e-Hind," *Writings and Speeches of Sir Syed Ahmad Khan*. Bombay: Nachiketa, yt.
- Ş. Mõhemmedev: *saylanma eserler*, ed. M. Gaynullin, Kazan: Tatknigoizdat, 1958.
- Şâkiroğlu, Zâkir, *Tarih-i mukaddes*, Kazan: Şemsaddin Hüseyinov varisesi, 1912.
- "Şakird hem yaşlar," *el-İslah*, 31 (1908): 8.
- Şeref, Burhan, "Abdulganî Hüseyinovning tercime-i hâli hem Hüseyinovlar firması tarihi," *Ganî Bay: Tercime-i hâli, hatireleri, anung hakkında hatireler*, Orenburg: Tipografiya gaz. "Vakt," 1913.
- Şeref, Şehir. *Mercanî*. Kazan, Maârif, 1915.
- Şihâbeddin el-Mercanî. *Kısmu'l-Evvel min Kitâb Müstafâdü'l-Ahbâr fî Ahvâl Kazan ve Bulgar*, Kazan: Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta, 1897.
- _____, *Kısmu's-sânî min Kitâb Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâl Kazan ve Bulgar*, Kazan: Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta, 1900.
- Sobornoye Ulojeniye Alekseya Mihailoviça 1649 goda*, St. Petersburg: Sinodal'naya Tipografiya, 1907.
- Süleymanî, Muhammed Şâkir ibn Muhammad Zâkir, *Tarih-i İslam*, 4 cilt, Kazan: Lito-Tipografiya T.D. "Br. Karimovih," 1908–1910.
- Tâceddin Yalçigul, *Risâle-i Azize*, Kazan: Elektro-tipografiya "Umid," 1912.
- "Tarakkiperver fidâi ya ki 'ankâ şamâlî," *Din ve Maişet* 5 (1909): 74.
- Tatar halık icatı: Tarihi hem lirik cırlar*, ed. İ.N. Nadirov, Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo, 1988.
- Tevhîd*, çev. Abdullah Bubî, Kazan: Elekto-tipografiya "Ürnek," 1911.
- Tooke, William, *View of the Russian Empire*, New York: Arno Press, 1970.

- Torgovlyâ i diplomatiya: Dokumentı o rossiysko-sredneazyatskih otnoşeniyah, 1723–1725 gg.*, ed. İ.M. Vasil'ev, Ufa: Gilem, 2012.
- Tugrılık*, Kazan: Tipografiya T-go d. Br. Karimovih, 1904.
- Tuhfetullin, Muhammed Kâmil el-Muti'î, *Tatarça Kur'an tefsiri*, Kazan: Elektro-tipografiya "Maarif," 1914.
- Tukay turında istelikler*. ed. İbrahim Nurullin - Rif Yakupov. Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo, 1986.
- el-Tünteri, Möhemmetnecip. "Möhemmetnecip hezret yazması," *Gasır avazı/Eho vekov* 1–2 (2003).
- Tukayev, Muhammad Şâkir, *Tarih-i İsterlibaş*, Kazan: yy., 1899.
- Ufada birinçi meşid cami huzurındağı Medrese-i Usmaniyeñing mufassal programması*, Ufa: Turmış Matbaası, 1917.
- Ulemâ İttifâkı: Birinçi nedvesi*, Kazan: Tipo-litografiya T.D. "Br. Karimovih," 1917.
- "Ulemâ-i kiramga açık hat", *Din ve Maişet* 11 (1909): 174.
- Ukızgız: Takki 'acabtan dahi 'acab*, Orenburg: Tipografiya M.F.G. Karimova, 1904.
- "Urta Aziya tarihi," *Dünya ve Maişet* 7 (1907): 110–11.
- Usûl-i Tedris: Medreselerde muallimnere meslek-i müstakim üzere talim itmek tarihini beyân iden kitâb*, Kazan: Tipografiya B.L. Dombrovskago, 1899.
- Validov, Djamyutdin, *Oçerki istorii obrazovannosti i literaturı tatar*, Kazan: İzdatel'stvo "İman," 1998.
- Valihanov, Çokan, "O musul'manstve v stepi," *Smert' Kukotay Hana*. Semey: Mejdunarodniy klub Abaya, 2001.
- Vel'yaminov-Zernov, V.V. *İssledovaniye o Kasimovskih tsaryah i tsareviçah*. 4 cilt, St. Petersburg: Tipografiya imperatorskoy akademii nauk, 1866.
- Validi Togan, Zaki, *Vosponinaniya*, Moskva: Moskovskaya tipografiya No. 12, 1997.
- Velidi Togan, Zeki, *Hâtıralar: Türkistan ve Diğeri Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul: yy., 1969.
- Vitevskiy, V.N., İ. İ. Neplüyev: *vernıy sluga svoyego oteçestva, osnovatel' Orenburga i ustroitel' Orenburgskago kraya*, Kazan: yy., 1891.
- Vozzvaniya i perezpiska vozhakov Pugaçevskogo dvijeniya v Povolj'ye i Pryural'ye*, ed. Mirkasıym Usmanov, Kazan: İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta, 1988.
- "Yangi kabinıtning yuli." *Bizning tavış* 15 (1917): 1–2.
- Zahir Bigiyev: Zur gönahlar*, ed. Reis Dautov, Kazan: Tatar kitap neşriyatı, 1991.
- Zakir Hadi: Saylanma Eserler*, ed. M.H. Gaynullin, Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo, 1957.

- Jizn i deyatel'nost' P. İ. Rıçkova*, Orenburg: OOO "İzdatel'stvo Orenburgskaya Kniga," 2011.
- Zıyaetdin Kamali*, çev. ve ed. L.İ. Almazova, Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo, 2010.

İkincil Kaynaklar

- Algar, Hamid, *Mirza Malkum Khan: A Study in the History of Iranian Modernism*, Berkeley: University of California Press, 1973.
- _____, "Shaykh Zaynullah Rasulev: The Last Great Nakshbandi Shaykh of the Volga-Ural Region," In *Muslims in Central Asia: Expressions of Identity and Change*, edited by Jo-Ann Gross, Durham: University of North Carolina Press, 1992.
- _____, *Religion and the State in Iran, 1785–1906: The Role of the Ulama in the Kajar Period*, Berkeley: University of California Press, 1969.
- Allworth, Edward. *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History*, Stanford, CA: Hoover Institute, 1990.
- Alternative Modernities*, ed. Dilip Parameshwar Gaonkar. Durham, NC: Duke University Press, 2001.
- Amirhan, Ravil, "Zakir İşan Kamalov i tatarskoye prosveşçeniye," *Gasırlar avazu/Eho vekov* 1, no. 2 (2001). Erişim 16 Temmuz 2018. http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2001_1_2/05/05_1/&searched=1.
- Arşaruni, A., - H. Gabidullin, *Oçerki Panislamizma i Panturkizma v Rossii*. Ryazan: yy., 1931.
- Azamatov, Danil' D, "The Muftis of the Orenburg Spiritual Assembly in the 18th and 19th Centuries: The Struggle for Power in Russia's Muslim Institution," In *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, vol. 2, edited by Anke von Kugelgen et al., 355–86. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998.
- _____, "Russian Administration and Islam in Başkiria (18th–19th centuries)," In *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, vol. 1, edited by Anke von Kugelgen et al., 91–112. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996.
- Babadzhanov, B.M. *Kokandskoe hanstvo: Vlast', politika, religiya*, Tokyo/Tashkent: NIHU Program Islamic Area Studies Center at the University of Tokyo/Institut vostokovedeniya Akademii nauk Respubliki Uzbekistan, 2010.
- Baltaç *Entsiklopedyasi*, ed. Garifcan Mõhemmetřin, Kazan: PPK Idel-Press, 2006.

- Bennigsen, Alexandre, and Chantal Lemerrier-Quellejey, *Islam in the Soviet Union*. London: n.p., 1967.
- _____, *Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie: Le "sultangalievisme" au Tatarstan*, Paris: n.p., 1960.
- _____, *La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*, Paris: n.p., 1964.
- Berman, Marshall, *All That Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*, New York: Penguin, 1982.
- Bibliografiçeskiy slovar' oteçestvennih tyurkologov: dooktyabrskiy period*, ed. A.N. Kononov. Moskva: Glavnaya redaktsiya vostoçnoy literaturı, 1974.
- Biktimirova, T.A., *Stupeni obrazovaniya do Sorbonni*, Kazan: Tatarskoye Kniznoye İzdatel'stvo, 2011.
- Brower, Daniel R., "Islam and Ethnicity: Russian Colonial Policy in Turkestan," In *Russia's Orient: Imperial Borderlands and People, 1700–1917*, edited by Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini, 115–37, Bloomington: Indiana University Press, 1997.
- Burbank, Jane, and Frederick Cooper. *Empires in World History: Power and Politics of Difference*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010.
- Bustanov, Alfrid K., "The Bughlar Region as a "Land of Ignorance": Anti-Colonial Discourse in Khvārazmian Connectivity," *Journal of Persianate Studies* 9 (2006): 183–204.
- _____, "Soviet Islam Reconsidered: Zainap Maksudova and the Study of Tatar Literature (Peresmotr kontseptsii sovetskogo islama: Zainap Maksudova i izuçeniye tatarskoy literaturı)," *İslam v multikul'turnom mire*, ed. Denis Brilev, 482–88, Kazan: Kazanskiy Universitet, 2014.
- Campbell, Elena İ., *The Muslim Question and Russian Imperial Governance*, Bloomington: Indiana University Press, 2015.
- Carrère d'Encausse, Hélène, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*, Berkeley: University of California Press, 1988.
- Cavender, Mary W. *Nests of the Gentry: Family, Estate, and Local Loyalties in Provincial Russia*. Newark: University of Delaware Press, 2007.
- Chakrabarty, Dipesh, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.
- Chamberlain, Michael. *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190–1350*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Chatterjee, Partha, *The Nation and Its Fragments: Colonial and Post-Colonial Histories*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.
- Çuloşnikov, A.P., *Vosstanie 1755 g. v Başkirii*, Moskva: yy., 1940.
- Cooper, Frederick. *Citizenship between Empire and Nation: Remaking France and*

- French Africa, 1945–1960*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2014.
- _____, *Colonialism in Question: Theories, Knowledge, History*, Berkeley: University of California Press, 2005.
- Crews, Robert D., *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009.
- Dabashi, Hamid, *The World of Persian Literary Humanism*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012.
- Davletşin, Tamurbek, *Sovetskiy Tatarstan: Teoriya i praktika leninskoy natsional'noy politiki*, Kazan: Cıyın, 2005.
- DeLong-Bas, Natana J., *Wahhabi Islam: From Revival to Reform to Global Jihad*, Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Devyatih, L. *İz istorii Kazanskogo Kupeçestva*. Kazan: Titl-Kazan, 2005.
- DeWeese, Devin, "It was a Dark and Stagnant Night ('til the Jadids Brought the Lights): Clichés, Biases, and False Dichotomies in the Intellectual History of Central Asia," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 59 (2016): 37–92.
- Donnelly, Alton., *The Russian Conquest of Bashkiria, 1552–1740: A Case Study in Imperialism*, New Haven, CT: Yale University Press, 1968.
- Dudoignon, Stéphane A., "Qadîmiya as a Historiographical Category: The Question of the Communal Unity as Seen by 'Reformists' and 'Traditionalists' among the Muslims of Russia and Central Asia in the Early Twentieth Century," In *Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900–1924: Studies in Honour of Osman Khoja*, edited by Timur Kocaoglu, 159–77, Haarlem, Netherlands: Sota, 2001.
- Eden, Jeff, and Paolo Sartori. "Moving Beyond Modernism: Rethinking Cultural Change in Muslim Eurasia (19th–20th Centuries)." *Journal of Social and Economic History of the Orient* 59, nos. 1–2 (2016): 1–36.
- Eighteenth-Century Renewal and Reform in Islam*, ed. Nehemia Levetzion and John O. Voll. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1987.
- Evtuhov, Catherine, *Portrait of a Russian Province*, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2011.
- Fischer, George, *Russian Liberalism: From Gentry to Intelligentsia*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958.
- Fisher, Alan W., *The Russian Annexation of Crimea, 1772–1783*, Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Fitzpatrick, Anne L., *The Great Russian Fair: Nizhnii Novgorod, 1840–90*, New York: Palgrave Macmillan, 2016.
- Frank, Allen J., *Bukhara and the Muslims of Russia: Sufism, Education, and the Paradox of Islamic Prestige*, Leiden: Brill, 2012.

- _____, "Islam and Ethnic Relations in the Kazakh Inner Horde: Muslim Cossacks, Tatar Merchants, and Kazakh Nomads in a Turkic Manuscript, 1870–1910," In *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, vol. 2, edited by Anke KÜgelgen et. al., 211–42. Berlin: Klaus Schwarz, 1996.
- _____, *Islamic Historiography and 'Bulghar' Identity among the Tatars and Bashkirs of Russia*, Leiden: Brill, 1998.
- _____, "Muslim Cultural Decline in Imperial Russia: A Manufactured Crisis." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 59, nos. 1–2 (2016): 166–92.
- _____, *Muslim Religious Institutions in Russia: Islamic World of Novouzenek District and the Kazakh Inner Horde, 1780–1910*, Boston: Brill, 2001.
- _____, "Tatarskiye mullı sredi kazahov i kirgizov v XVIII-XIX vekah," *Kul'tura, isskustvo tatarskogo naroda: istoki, traditsii, vzaimosvyazi*, ed. M.Z. Zakiev vd. Kazan: yy., 1993.
- Frank, Andre Gunder., *The 19th Century: Global Economy in the Continuing Asian Age*. ed. Robert A. Denemark, London: Routledge, 2015.
- _____, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley: University of California Press, 1998.
- Friedman, Yohanan, *Shaikh Ahmad Sirhindi: An Outline of His Thought and a Study of His Image in the Eyes of Posterity*, Montreal: n.p., 1971.
- Gabdrafikova, Liliya, *Tatarskoye burjuaznoye obşçestvo*, Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo, 2015.
- Gainullin, M.H., *Tatarskaya literatura i publitsistika načala XX veka*, Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo, 1966.
- _____, *Tatarskaya literatura XIX veka*, Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo, 1975.
- Garipova, Rozaliya, "The Protectors of Religion and Community: Traditionalist Muslim Scholars of the Volga-Ural Region at the Beginning of the Twentieth Century," *Journal of Economic and Social History of the Orient* 59 (2016): 126–65.
- Geraci, Robert P., *Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001.
- Giddens, Anthony, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1991.
- Gilacetdinov, Salim, "Kiriş süz." *Ming de bir hadis şerihi*, Kazan: Rannur, 2005.
- Gizzatullin, İ.G., *Musul'manskiye voennye organizatsii (1917–1921 gg.)*, Kazan: Fen, 2002.

- Global Salafism: Islam's New Religious Movement*, ed. Roel Meijer, New York: Columbia University Press, 2009.
- Gvozdikova, Ī.M., *Baškortostan Nakanune i v godi krest'yanskoy voynu pod predvoditel'stvom E. Ī. Pugačeva*, Ufa: "Kitap," 1999.
- Habutdinov, Aidar, *Īnstituti rossiiskogo musul'manskogo soobščestva v Volgo-Ural'skom regione*, Moskva: Īzdatel'stvo "Mardjani," 2013.
- _____, *Ot obščini k natsii: Tatarı na puti ot srednevekov'ya k novomu vremeni*. Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo, 2008.
- Hairutdinov, A.G., *Musa Djarullah Bigiev*. Kazan: Fan, 2005.
- Hemäläinen, Pekka, *The Comanche Empire*. New Haven, CT: Yale University Press, 2008.
- Hamamoto, Mami. "Tatarskaia Kargala in Russia's Eastern Policies." In *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*, edited by Tomohiko Uyama, 32–52. New York: Routledge, 2012.
- Hamburg, G.M., *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1992.
- Hanioglu, M. Sukru, *Young Turks in Opposition*, Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Hatch, Nathan O., *The Democratization of American Christianity*, New Haven, CT: Yale University Press, 1991.
- Haykel, Bernard, *Revival and Reform in Islam: The Legacy of Muhammad el-Şawkani*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798–1939*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Hunter, Dard, *Papermaking: The History and Technique of an Ancient Craft*, London: A.A. Knopf, 1947.
- Īslam i Muzıka, ed. Guzal Saifullina, Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo, 2015.
- Īstoriya Kazahstana s drevneyşih vremen do naših dney, 5 cilt. Almatı: Atamura, 1997.
- Jersild, Austin, *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845–1917*, Montreal: McGill-Queens Press, 2002.
- Johnson, Paul E., *A Shopkeeper's Millennium: Society and Revivals in Rochester, New York, 1815–1837*, New York: Hill and Wang, 2004.
- Jones, Robert E., *Provincial Development in Russia: Catherine II and Jacob Sievers*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1984.
- Kanlıdere, Ahmet, *Reform within Islam: The Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809–1917): Conciliation or Conflict?* Istanbul: Eren, 1997.

- Karimullin, A.G., *U istokov tatarskoy knigi: ot načala vozniknoveniya do 60-h godov XIX veka*, Kazan: Tatarskoye knizhnoye izdatel'stvo, 1992.
- Keddie, Nikki R., *Sayyid Jamāl ad-Din "al-Afghānī": A Political Biography*, Berkeley: University of California Press, 1972.
- Kefeli, Agnès, "The Tale of Joseph and Zulayha on the Volga Frontier: The Struggle for Gender, Religious, and National Identity in Imperial and Postrevolutionary Russia," *Slavic Review* 70, no. 2 (2011): 373–98, doi: 10.5612/slavicreview.70.2.0373.
- Kefeli, Agnès Nilüfer. *Becoming Muslim in Imperial Russia: Conversion, Apostasy, and Literacy*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2014.
- Kemper, Michael, "Imperial Russia as Dar al-Islam? Nineteenth-Century Debates on Ijtihad and Taqlid among the Volga Tatars," *Islamic Law and Society* 6 (2015): 95–124.
- _____, "The North Caucasian Khalidiyya and 'Muridism': Historiographical Problems," *Journal of the History of Sufism* 5 (2006): 111–26.
- _____, *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789–1889: Der islamische Diskurs unter russischer Herrschaft*, Berlin: Schwarz, 1998.
- Khalid, Adeeb, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley: University of California Press, 1998.
- _____, "What Jadidism Was and What It Wasn't: The Historiographical Adventures of a Term," *Central Eurasian Studies Review* 5, no. 2 (2006): 3–7.
- Hasavneh, A.A., *Filosofsko-etičeskiye motivi v sufийskoy poezii Abdulmaniha Kargali*, Kazan: İzdatel'stvo AN RT, 2015.
- Khodarkovsky, Michael, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*, Bloomington: Indiana University Press, 2004.
- Kim, Kwangmin, *Borderland Capitalism: Turkestan Produce, Qing Silver, and the Birth of an Eastern Market*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2016.
- Kırımlı, Sirri Hakan, "National Movements and National Identities among the Crimean Tatars (1905–1916)," PhD diss., University of Wisconsin-Madison, 1990.
- Kirmse, Stefan B., "Law and Empire in Late Tsarist Russia: Muslim Tatars Go to Court," *Slavic Review* 72, no. 4 (2013): 778–801.
- Knysh, Alexander, "Sufism as an Explanatory Paradigm: The Issue of the Motivations of Sufi Resistance Movements in Western and Russian Scholarship," *Die Welt des Islams* 42, no. 2 (2002): 139–73.
- Konanov, A.N., *Biibliografičeskiy slovar' otečesvennih tyurkologov: dooktyabr'skiy period*, Moscow: Nauka, 1989.

- Kupeçestvo Orenburga*, 2 cilt. ed. E.V. Birlutskaya, Orenburg: İzdatel'stvo OGPU, 2016.
- Laffan, Michael, *The Makings of Indonesian Islam: Orientalism and the Narration of a Sufi Past*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011.
- Lauzière, Henri, *The Making of Salafi Islam: Islamic Reform in the Twentieth Century*, New York: Columbia University Press, 2016.
- Lazzerini, Edward, "Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878–1914," PhD diss., University of Washington, 1973.
- Le Donne, John, *The Russian Empire and the World, 1700–1917: The Geopolitics of Expansion and Containment*, Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Legal Pluralism and Empires, 1500–1850*, ed. Lauren Benton and Richard J. Ross, New York: New York University Press, 2013.
- Levi, Scott Cameron, *The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550–1900*, Leiden: Brill, 2002.
- _____, *The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876: Central Asia in a Global Age*, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2017.
- Lieven, Dominic, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, New Haven, CT: Yale University Press, 2001.
- Lincoln, Bruce W., *In the Vanguard of Reform: Russia's Bureaucratic World, 1825–1855*, DeKalb: Northern Illinois University Press, 1982.
- Medreselerde kitap kıstesi: meşhur megrifet üzekleri tarihunnan*, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 1992.
- Mehdiev, M.S., *İctimagy hem estetik fikirning tatar edebiyatı üşişine yoguntısı*, Kazan: Kazan universiteti neşriyatı, 1977.
- Mahmutova, Alta, *Pora i nam zajeç' zaryu svobodi! Djadidizm i jenskoe dvijenie*, Kazan: Tatarskoe Knijnoe İzdatel'stvo, 2006.
- Malışeva, Svetlana, and Lilya Zaripova, "Uravneniye so mnogimi neizvestnimi, ili o tom, kak bıl ubit Sardar Vaisov," *Tatarstan* 5–6 (1992).
- Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2000.
- Martin, Janet, "Muscovite Frontier Policy: The Case of the Khanate of Kasimov," *Russian History* 19, nos. 1–4 (1992): 169–79.
- Martin, Terry, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001.
- Martin, Virginia, *Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century*, London: Routledge, 2001.
- Mashkina, Olga, "The Pulp and Paper Industry Evolution in Russia: A Road of Many Transitions," In *The Evolution of Global Paper Industry, 1800–*

- 2050, edited by Juha-Antti Lamberg, Jari Ojala, Mirva Peltoniemi, and Timo Särkkä. London: Springer, 2012.
- Metcalf, Barbara D., *Islamic Revival in British India: Deoband, 1860–1900*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2014.
- Meyer, James H., “Speaking Sharia to the State: Muslim Protesters, Tsarist Officials, and the Islamic Discourses of Late Imperial Russia,” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 14, no. 3 (2013): 485–505.
- _____, *Turks across Empires: Making Muslim Identity in the Russian Ottoman Borderlands*, Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Millward, James A., *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*, New York: Columbia University Press, 2007.
- Modernizatsionnyye protsessy v tatarsko-musul'manskom soobščestve v 1880-e – 1905 gg.: dokumenty i materiyaly*, ed. İ.K. Zagidullin, Kazan: İnstitut istorii im. Ş. Mardjani, 2014.
- Moosa, Ebrahim, *What Is a Madrasa?* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2015.
- Mostashari, Firouzeh, *On the Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus*, London: I. B. Tauris, 2006.
- Mukerji, Chandra, *Modernity Reimagined: An Analytic Guide*, New York and London: Routledge, 2017.
- Multiple Modernities*, Second printing, ed. Shmuel N. Eisenstadt. London: Routledge, 2017.
- Nafigov, R.İ., *Formirovaniye i razvitiye peredovoy tatarskoy obščestvenno-političeskoy musli*, Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo, 1964.
- Naganawa, Norihiro, “Maktab or School? Introduction of Universal Primary Education among the Volga-Ural Muslims,” In *Empire, Islam and Politics in Central Eurasia*, edited by Kimitaka Matsuzato, 65–97. Sapporo, Japan: Slavic Research Center, 2007.
- _____, “Molding the Muslim Community through the Tsarist Administration: Mahalla under the Jurisdiction of Orenburg Muhammadan Spiritual Assembly after 1905,” *Acta Slavica Iaponica* 23 (2006): 101–23.
- Noack, Christian, *Muslimischer Nationalismus im Russischen Reich: Nationsbildung und Nationalbewegung bei Tataren und Bashkiren, 1861–1917*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000.
- Noda, Jin, *The Kazakh Khanates between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations during the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Leiden: Brill, 2016.

- Offord, Derek, *Nineteenth-Century Russia: Opposition to Autocracy*, New York: Longman, 1999.
- Perdue, Peter C., *China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005.
- Pickett, James Robert, "The Persianate Sphere during the Age of Empires: Islamic Scholars and Networks of Exchange in Central Asia, 1747–1917," PhD diss., Princeton University, 2015.
- Pietsch, B.M., *Dispensational Modernism*, Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009.
- Rahimkulova, Madina, *Medrese "Husainiya" v Orenburge*, Orenburg: n.p., 1997.
- Remi, İsmegül - Reis Dautov, *Edebi süzlik*, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 2001.
- Robinson, Francis, *The 'Ulama of Farangi Mahall and Islamic Culture in South Asia*, London: C. Hurst, 2001.
- Romaniello, Matthew P., *The Elusive Empire: Kazan and the Creation of Russia, 1552–1671*, Madison: The University of Wisconsin Press, 2012.
- Rorlich, Azade-Ayşe, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*, Stanford, CA: Hoover Institute, 1986.
- Ross, Danielle, "Muslim Charity under Russian Rule: *Waqf*, *Sadaqa*, and *Zakat* in Imperial Russia," *Islamic Law and Society* 24, nos. 1–2 (2017): 77–111.
- _____, "The Nation That Might Not Be: The Role of Iskhaqi's Extinction after Two Hundred Years in the Popularization of Kazan Tatar National Identity among the 'Ulamā' Sons and Shakirds of the Volga-Ural Region, 1904–1917," *Ab Imperio* 3 (2012): 341–69.
- Rostislavov, Dmitri Ivanovich, *Provincial Russian in the Age of Enlightenment: The Memoir of a Priest's Son*, translated by Alexander M. Martin. De Kalb: Northern Illinois University Press, 2002.
- Russia's Great Reforms, 1855–1881*, ed. Ben Eklof, John Bushnell, and Larissa Zaharova, Bloomington: Indiana University Press, 1994.
- Sanders, James E., *Contentious Republicans: Popular Politics, Race, and Class in Nineteenth-Century Colombia*, Durham, NC: Duke University Press, 2004.
- _____, *The Vanguard of the Atlantic World: Creating Modernity, Nation, and Democracy in Nineteenth-Century Latin America*, Durham, NC: Duke University Press, 2014.

- Sartori, Paolo, "İjtihād in Bukhara: Central Asian Jadidism and Local Genealogies of Cultural Change," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 59 (2016): 193–236.
- _____. *Visions of Justice: Sharia and Culture in Russian Central Asia*. Leiden: Brill, 2017.
- Scharf, Claus, "Noble Landholding and Local Administration in the Guberniia Reform of Catherine II: Arguments from the Middle Volga," In *Reflections on Russia in the Eighteenth Century*, edited by Joachim Klein et al. Köln: Bohlau Verlag, 2001.
- Schimmelpennick van der Oye, David, *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*, New Haven, CT: Yale University Press, 2010.
- Senenov, Vladimir, - Vera Semenova, *Gubernatori Orenburgskogo Kraya*, Orenburg: Orenburgskoye knizhnoye izdatel'stvo imeni G.P. Donkovtseva, 2014.
- Şalgınınbai, J., *İstoriya kazahskoy knizhnoy kulturi (XIX v.-1917 g.—1991-2001 gg.)*, Almatı: Baspalar uyı, 2009.
- Shaw, Stanford J., and Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 vols., Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Smith, David, *Hinduism and Modernity*, Oxford: Blackwell Publishing, 2003.
- Spannaus, Nathan, "The Decline of the Ahund and the Transformation of Islamic Law under the Russian Empire," *Islamic Law and Society* 20, no. 3 (2013): 202–41.
- _____. "Formalism, Puritanicalism, Traditionalism: Approaches to Islamic Legal Reasoning in the 19th-Century Russian Empire," *The Muslim World* 104 (2014): 354–78.
- _____. "Islamic Thought and Reformism in the Russian Empire: An Intellectual Biography of Abu Nasr Qursawi (1776–1812)," PhD diss., McGill University, 2013. "The Ur-Text of Jadidism: Abū Nasr Qūr-sawī's *Irshād* and the Historiography of Muslim Modernism in Russia." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 59 (2016): 93–125.
- Steinwedel, Charles, *Threads of Empire: Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917*, Bloomington: Indiana University Press, 2016.
- Stoler, Ann Laura, *Carnal Knowledge and Imperial Power: Race and the Intimate in Colonial Rule*, Berkeley: University of California Press, 2002.
- Subrahmanyam, Sanjay, *Penumbra Visions: Making Politics in Early Modern South Asia*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001.

- Sunderland, Willard, *Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004.
- Suny, Ronald Grigor, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington: Indiana University Press, 1993.
- Tatarskaya entsiklopediya*, ed. M.H. Hasanov, Kazan: İnstitut Tatarskoy Entsiklopedii, 2006.
- Tatarskiye intellektuali: istoričeskiye portreti*, ed. R.M. Muhammetşin, Kazan: Magarif, 2005.
- Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*, ed. Frederick Cooper and Ann Laura Stoler, Berkeley: University of California Press, 1997.
- Tolz, Vera, *Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Tuna, Mustafa, *Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire, and European Modernity, 1788–1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- _____, "Madrasa Reform as a Secularizing Process: A View from the Russian Empire," *Comparative Studies in Society and History* 53, no. 3 (2011): 540–70.
- Usmanov, M.A., *Tatarskiye istoričeskiye istočniki XVII-XVIII vv.*, Kazan: İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta, 1972.
- Veliev, Remzi, *Bolak artı respublikası*, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı, 1999.
- van der Veer, Peter, "The Global History of 'Modernity,'" *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 41, no. 3 (1998): 285–94.
- _____, *Imperial Encounters: Religion and Modernity in India and Britain*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001.
- Vasiliev, Alexei, *The History of Saudi Arabia*, New York: New York University Press, 2000.
- Veselovskiy, B.B., *İstoriya Zemstva za sorok let*, St. Petersburg: İzdatel'stvo O.N. Popovoy, 1909–1911.
- Voll, John Obert, *Islam Continuity and Change in the Modern World*, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1994.
- Werth, Paul W., *At the Margins of Orthodoxy: Mission, Governance, and Confessional Politics in Russia's Volga-Kama Region, 1827–1905*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001.
- Wheeler, Geoffrey, *The Modern History of Soviet Central Asia*, London: Praeger, 1964.
- White, Richard, *The Middle Ground: Indians Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

- Zagidullin, İldus, *İslamskiye instituti v Rossiiskoy imperii: Meçeti v evropeiskoy çasti Rossii i Sibiri*, Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo, 2007.
- Zaman, Muhammad Qasim, *Islamic Thought in a Radical Age: Religious Authority and Internal Criticism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- _____, *The Ulama in Contemporary Islam: Custodians of Change* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010.
- Zaripov, R.Ş., *Gali İşan, İşmi İşan hem Tünter medresesi*, Kazan: İman, 2002.
- Zelkina, Anna, *In Quest for God and Freedom: The Sufi Response to the Russian Advance in the North Caucasus*, London: Hurst and Company, 2000.
- Zenkovsky, Serge A., *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967.
- Zobov, İ. S., "Naçal'nyy etap formirovaniya tatarskogo naseleniya Orenburzh'ya (40–50-e gg. XVIII v.)" *Tatarı v Orenburgskom kraye*, ed. İ.M. Gabdulgarova, Orenburg: Dimur, 1991.

DİZİN

- Abduh, Muhammed 15, 258, 272-273, 277-279
- Abdulallam Medresesi 236
- Abdulgani Hüseyinov 213
- Abdullah bin Abdüsselam 156, 158
- Abdullah bin Müslim 79
- Abdullah Ütemişev 159
- Abdulvahid Süleymanov 162
- Abdurazakov, Muhammed 98-99
- Abdurrahman Fahreddinov 334
- Abdulallam Medresesi 236
- Abdülcemilov, Nur Muhammed 108
- Abdülhalık Kursavî 157, 159, 167
- Abdülkerim Medresesi 236
- Abdürreşid İbrahimov 242, 243, 275, 311, 316
- Abdüsselam Abdurahimov 93, 107
- Abdüsselam bin Ütemiş 155
- Abdüsselam Urayev 75-76
- Abeşi, Hasan Ata 237, 335
- Abılay Taşı 54
- Abız 74
- Abulov, Abdey 80
- Afganlar 73
- Ahmed Bay 227, 233
- Ahmed Hüseyinov ve Biraderleri Şirketi 227, 229, 262
- Ahmed Midhat 272
- Ahmerov, Ayneddin 268, 321
- Ahtemov, İbrahim 335
- Ahund 74
- Akâid* 158
- Akâid-i Ehl-i Sünnet ve Cemaat* 276
- Akay 66-68
- akliyât* 172
- Akyiğit, Musa 260, 272
- Aleksandr (I.), 111
- Aleksandr (II.), 162, 188
- Ali bin Seyfullah Tünterî 162
- Ali-aşgar Kemal 237, 289
- Âlimcan İbrahimov 36, 324, 342
- Aliyü'l-Kari 134
- Alkin, İlyas 335, 343
- Allahyar Sufi 147
- Allworth, Edward 11, 36
- Almambet 83
- Alman soylu sınıfı 34
- Altın Orda 202, 204-205
- Anadolu 42, 71, 155
- Apanayev Camii 160
- Apanayev Medresesi 160, 236
- Apanayev, Abdullah 160
- Apanayevler 158-160, 165-166, 233
- Appakov, Şahid 317, 325-326
- Arap Dünyası 38
- Arap Edebiyatı* 273-274
- Arap reformcuları 263
- Arapça 35, 44, 59, 98, 115, 129, 133, 134, 141, 142, 167-168, 174, 184, 190, 197-198, 222, 226, 236-238, 267, 269, 273, 275, 282
- Arifullah Molla 267
- Arsk 72
- Arslanov, Kinzia 81
- Arşimed 272
- Askeri Konsey 338, 343-345
- Astadt, A., 12
- Astarhan 59, 140, 149, 155, 296
- Asya 12, 38, 42, 43, 47, 97, 99, 104-106, 111, 114, 120, 130, 145, 150, 173, 182, 197, 205, 210, 227, 232, 238, 242, 248-249, 277, 293
- Asya Matbaası 97, 99, 105, 130, 183, 197
- Aşıt (köy) 155, 180
- Atlasov, Hâdi 341
- Attar 133, 206
- Avrupa kolonyalizmi 248
- Aynu'l-İlm* 168
- Ayşuak 110, 114
- Aytov 72
- Bacon 272
- Bahaeddin Mercanî 180
- Bahaeddin Nakşibendî 294
- Bahçesaray 221, 223
- Bakırgan Kitabı* 352
- Barudî, Alimcan 171, 233, 237, 275, 281-283, 288, 301-302, 338

- Başkurdistan 21, 339, 341, 345
Başkurt 25, 54, 57-58, 62, 64, 66-73, 75-78,
80, 83, 85, 102, 113, 124, 138, 140, 146,
148, 245, 336, 339-344
Başkurt İsyanı 62
Başkurt Konseyi 341-342
Başkurt tarhanlar 64
Başkurt Ural Cumhuriyeti 341
Başkurt-Mişer isyanı 77
Batı 26, 36-40, 42, 53, 67, 75, 89, 122,
128, 141, 185-186, 194, 200, 210,
228-229, 237, 258-259, 328, 351-352
Batı Avrupa 37, 39-40, 42, 185-186,
200, 210, 228-229, 353
Batı Sibirya 26, 53, 67, 75, 89, 141, 351
Batılı bilim adamları 36
Batırşah Aliyev 74-75, 96, 139
Batırşah İsyanı 78
Bayazitov, Ataullah 198, 216, 218
Baymurad Medresesi 236
Bedevam 136-137
Bediülcemal 93, 96
Belucistan 73
Bennigsen, Alexandre 11, 36
Beyanülhak 315
Bibi Habibe 180
Bibi Hübejde 180
bid'at 145
Bigaşev, Adil 80
Bigi, Muhammed Zahir 237, 260
Bigi, Musa 217, 237, 272, 275, 282,
301, 335
Binbir Hadis 311, 316
Bir Şakirt ile Bir Student 264-265, 267
Birinci Cemaat Camii 123
Boz Yiğit 206
Brill, Martha Olcott 12
Britanya 129
Bubî, Abdullallam 233, 236, 261
Bubî, Abdullah 166, 172, 229, 233, 270-
271, 274-275, 277, 281, 282, 301,
307, 317-319, 321, 325-327
Bubî, Ubeydullah 233, 270, 274-275,
318, 324, 327
Buhara 54, 58, 60, 62, 70-71, 80, 85,
100, 109-111, 113, 124, 126, 133,
143, 146-147, 156, 158, 161-162,
169, 171, 180-181, 187, 191, 200,
208, 213, 218, 227-228, 237-243,
272, 278
Buharanizm 242
Bulgar 28, 139-141, 146, 150, 155, 166,
199, 204-205, 207-210, 214, 235,
248, 265, 293-296, 315, 340, 352
Bulgar Hanlığı 208
Bulgar kimliği 140, 205
Bulgar Tarih anlatısı 141
Burbank, Jane 32
Bügülme 75, 231
Bütün Rusya Müslümanları Kongresi
335, 337-339
Cafer ibn Abdi 124
Cafer Seyid Ahmed 336
Cahangir Han 161
Câmi 133
Caroe, Olaf 12
Carrère d'Encausse, Hélène 368
Ceditçi 12-14, 16-17, 32, 37, 236, 254,
257
Cengiz Han 296
Cengizî gelenekler 352
Cihanşah Hazret 240-241, 245
Cinalstnay Medresesi 280
Cooper, Frederick 32-34, 43
Crews, Robert D., 28, 30, 33, 44, 88, 94
Cuma namazı 224
Cungar Hanlığı 119
Cungarlar 62, 82-83
çala Kazakları 243
Çar Fedor 56
Çarlık 32, 89, 148, 156
Çavçak 119
Çay kültürü 126
Çelyabinsk 25, 79, 246, 340
Çeremisler 63, 69
Çin 25, 26, 42, 47, 48, 82-83, 119, 123,
140, 158, 227-228, 233, 327, 352
Çinliler 122, 205, 242

- Cistopol Medresesi 216-217, 219-220, 226, 235-236
- Çuvaşlar 63
- Dârülharf 59, 146, 171, 295
- Dârülislam 57, 59, 146
- Datov 84
- Delhi 125, 186-187
- Delhi İslamı 186
- Deoband 38, 186-187
- Descartes 272
- Deşt-i Kıpçak 202
- DeWeese, Devin 369
- Din ve Maişet* 241, 268, 283, 290, 300
- Dinmuhammedov, İsmuhammed 164, 230, 281, 305-308, 317, 322-323, 325-326
- Diyarbakir 155
- Dosmuhammedov, Halil 336
- Dostoyevski, Fyodor 260
- Duma 237, 247, 259, 299, 314, 324, 332-334
- Dungan 119
- Dünya ve Maişet* 241-242
- Ebu Hanife 59, 134, 271, 281
- Ebunnasr Kursavî 15, 143, 157-160, 181
- Ebü'l-âlâ el-Maarri 273
- Ebülhayr Han 58
- Egerce köyü 280
- Eğitim reform 35, 48, 290
- ehl-i sünnet ve'l-cemaat* 267
- el-Afgani, Cemaleddin 258
- el-Asrû'l-Cedid* 226
- el-Avâmilü'l-Mi'ah* 282
- el-Cürcanî 237
- el-Çirtuşî, Abdullah 153-154, 158, 162, 165-166, 168, 217, 233
- el-Ezher 225, 273, 300
- el-İslah* 226, 287, 290, 292
- el-Mengerî, Ahmed bin Halid 217
- Elmet 64-65, 67
- Elmet bin Sarmakay 65, 67
- Emir Haydar 180-181
- Emir Kebir 187
- Emirhan, Fatih 45, 253, 288, 290-291, 299, 302, 315, 322-323
- Emirhanov, Hüseyin 56-57, 102, 157, 166, 208, 301
- Ermeniler 34
- Eski Tatar Mahallesi 345
- es-Simetî, Murtaza bin Kutlıgış 71-73, 80, 181
- Eş'arî teolojisi 279
- eş-Şaşnavî, Muhammed Zakir 159, 166
- eş-Şirdani, Abdülkerim 146
- eş-Şirvanî, Ali 155
- Fatıma Feyzullina 229
- Ferâiz 59, 131
- Fethullah Hazret* 253, 290
- Feyizhan bin Hıdırhan 85
- Feyizhanov, Hüseyin 47, 182, 184-186, 188-192, 195-196, 198-204, 207, 209-210, 216, 218, 362
- Feyzullin, Seyyid Gerey 336
- Fezû'n-Necât* 98-99
- Frank, Allen J., 14, 28, 39, 140, 179, 239
- Fransa 42, 122, 128-129, 210
- Fuks, Karl 121, 132, 137
- Gafurî, Abdülmecid 246, 284-285, 295
- Gaspıralı, İsmail 39, 216, 221-224, 230, 232-233, 235-236, 264
- Gayıb sultan 84
- Geçici askerler 333
- Genç Müslümanlar hareketi 313
- General Dimitri Pisarev 333
- Gölboyu Medresesi 220, 226, 235-236, 260, 272
- Grigoryev, V.V., 184
- Günah-ı Kebâir* 260-261
- Güney Kafkasya 11, 204, 334, 337
- Güney Urallar 25, 47, 61, 63-68, 70-72, 74-78, 80, 85, 88, 89, 104, 106, 115, 124, 138-141, 146, 148, 161, 245, 249, 337-338, 340, 344, 351
- Gürcüler 34
- Habibullah bin el-Hüseyin 100, 135
- Habibullah el-Urivî 106, 114, 135
- Habibullah el-Urivî Hazret'in Risalesi* 106
- Habibullah hadisesi 104, 106

- Habitas* 15, 173
 Hadis 134, 239, 256, 316
Hakikat 270, 272, 282, 327
 Halfin, İbrahim 98-99, 105
 Halkı Aydınlatma Bakanlığı 312
 Han Camii 295
 Hanefi fıkıh kitapları 141, 171, 253, 268, 300
Harbi Şûrâ 338
 Harezmi 202
 Hariciye Akademisi 62
 Hasan bin Hamid Kursavî 218
 Hasan el-Karîle 73
Heft-i Yek 98
 Hindistan 84, 122, 128, 133, 162, 169, 187, 189, 272
 Hint 120, 128, 140, 186, 213
 Hive 42, 62, 65, 111, 133, 147, 213, 227, 242
 Hoca Ahrar 294
Hoca Nasreddin 206
 Hocayev, Abdullah 336
 Hollanda 128
 Hudaş Medresesi 236
 Hugo, Victor 260
 Hui 119
Hüsameddin Molla 260
 Hüsameddinov, Kemaleddin 244
 Hüseyin bin Abdülkerim 100
 Hüseyinovlar 227, 232
 Hüseyiniye Medresesi 231, 233, 278, 283
 Hz. Muhammed 25, 135-136, 267, 275, 294
 İrgız 232
 İrka Molla 54, 58
 İbrahim bin Hudaş 123, 155, 157, 159
 İbrahim bin Muhammed Tulak 77
 İç Rusya ve Sibirya Müslümanları 338
 İçişleri Bakanlığı 21, 99, 103, 193, 308, 327, 331
 içtihat 143-145, 256, 258, 280, 281
 İdil Bulgarları 205, 207
 İdil havzası 54, 57, 60, 79, 115, 122, 125-126, 131-132, 146, 199, 204, 207, 209, 248, 295, 312, 350
 İdil Tatar 31, 340
 İdil-Ural 11, 14-16, 18, 27, 29-31, 33, 39-44, 46, 48-49, 89, 94, 101, 115, 120, 126-128, 137, 139-140, 146-147, 150, 153-154, 156, 158, 163, 166, 168, 171, 174, 179, 193, 199-201, 204, 206, 208-210, 214-217, 221, 224, 231, 236-237, 241-242, 254-255, 257-260, 268, 279-280, 293-295, 297, 300, 309, 311, 313, 315, 319, 327, 331-332, 335, 337-338, 342, 345-346, 352
 İdil-Ural Devleti 342
 İgel'strom, Baron Osip 84-88, 96, 99, 103
 İj-Bubi 48, 165, 166, 233-234, 286, 288, 292-293, 307, 317-323, 325
 İj-Bubi Medresesi 233, 234, 286, 292, 293, 307, 317, 318, 319, 320, 325
İki Yüz Yıl Sonraki İnkırız 265, 294
 İli vadisi 119
İlk Tiyatro 289
İlm-i Kelâm Dersleri 278
 İlyasi, Abdurrahman 237
 İmam Gayneddinov 264
 İndonezya 38
 İngiltere 122, 187, 210
İnkılâbiyun 299
İnorodtsı 182-183, 193, 246, 311, 332, 351
İntelligenti 297-298
İntibah 260
 İran 38, 54, 71, 122, 128, 158, 187
 İran kâğıdı 128
İrek 333
İsaguci 133
 İshakî 218, 219, 220, 226, 236-237, 262, 265-268, 270, 280, 287, 294, 335-337, 342
 İslam Dünyası 264, 272, 311
İslam Felsefesi 278
 İslam Hukuku 274
İslam Kitabı 198

- İslami Püritenlik 149
İsmail Ütemişev 158, 170, 171, 172, 174, 190, 233
İstanbul 26, 39, 125, 164, 170, 187, 226, 236, 240, 254, 263, 272, 316
İsterlibaş 28, 72, 85, 160-162, 166, 190, 194, 246
İsterlibaş Medresesi 161, 190, 194
işanlar 266
İşbulat Molla 58
İşmi İşan 163, 234, 283, 305, 322
İtkulov, İşmen 81
İttifaku'l-Müslimîn 247
Japonlar 242
Johann Karl Şnor Matbaası 87
Jön Türk 308
Kaban gölü 160, 236
Kabartaylar 148
Kabil 85, 100, 124, 133
Kaçe köyü 58
Kadet 310, 324, 334, 340
Kadimci 32
Kadir Muhammed 65
Kadiri, Zakir 278-280
Kafkaslar 333
Kafkasyalılar 340
Kahire 170, 187, 226, 236, 240, 263, 278
Kahta 119
Kalmuk 54, 83
Kalmuklar 58, 82
Kama nehri 55
Kamil Muti'î 225, 300
Kankaev, Bahtiyar 80
Kanlıdere, Ahmet 15, 39, 254
Kantemir, Antiochus 202
kara mujikler 299
Karakalpaklar 62
Karakay bin Osman 80
Karamzin, N.İ., 200
Kargalı (Seitov Sloboda) 72, 242, 245
Kasım Abdulallamoğlu Salihov 236
Kasım Hanlığı 54, 56
Kasımiye Medresesi 160, 236
Kasimov Müslümanları 201
Katanov, Nikolay 316, 320
Katerina 31, 53, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 99, 103, 111, 350
Kavâid-i Fıkhiye 274
Kazak liderleri 82-83, 86-87
Kazak soyluları 83, 111, 113, 148
Kazak stepleri 26, 35, 48, 78, 81, 111, 146, 148-149, 161, 166, 170, 186, 191, 215, 228-229, 232, 248, 333, 335, 340, 351
Kazaklar 82, 83, 87, 99, 103, 106, 148, 179, 234, 243-244, 246-247
Kazalinsk 228, 232
Kazan 16, 18-21, 25-27, 29-32, 34-36, 42-48, 53-82, 85, 87-89, 93, 95-100, 103-105, 115, 120-124, 126-131, 133-134, 137-139, 141, 145-146, 148-150, 153-154, 156-161, 164-166, 179-185, 187-197, 199, 201-205, 207-210, 213, 215, 217, 220-226, 228, 231-233, 236-240, 242-249, 253, 255-256, 260-266, 269, 272-273, 275, 277, 280, 282-283, 286, 289-291, 293-296, 298, 300-302, 307-311, 313-319, 321-322, 325, 328, 331-346, 349-353, 357-375, 377-378
Kazan gazetecileri 242
Kazan Hanlığı 26, 29, 54, 57, 201-204, 208, 352
Kazan İşçi-Köylü Sovyeti 343
Kazan Müslümanları 26, 30, 53, 74, 104, 134, 179, 193, 203, 205, 208, 210, 222, 240, 245, 247, 253, 262, 307
Kazan Sovyeti 343-345
Kazan tacirleri 261
Kazan Tatar kolonizasyonu 249
Kazan Tatar yapılanması 32, 75
Kazan Tatar yerleşimciler 67-70, 78-79
Kazan Tatarları 26-27, 30, 32, 34, 36, 42-43, 45, 48, 57, 65, 71, 85, 87, 89, 99, 103, 108, 121, 123, 126, 130-131, 138, 139, 149-150, 180, 187, 205, 215, 242-245, 247, 256, 273, 332, 335-337, 340, 346, 349-352

- Kazan uleması 35, 47, 58, 61-63, 70-71, 75, 89, 96, 127, 157, 179, 187, 194, 204, 221, 231, 237, 240, 243, 255, 265, 277, 282, 306, 327-328, 331-332, 334, 336, 346, 349-350, 352
- Kazan Üniversitesi 184, 312, 316, 335
- Kazanlı reformcular 287
- Kazanskiy, Pyotr 25, 130, 149
- Kelâm 278
- Kelepuşçi Kız* 262
- Kemalî, Ziya 278-280, 283
- Kemper, Mihael 14, 39, 143, 372
- Kerimî, Fatih 226, 264, 276, 301, 335
- Kerimov, Gilman 27-28, 155, 218, 222-226, 231, 246, 288
- Kesik Baş* 136-137, 291, 352
- Khalid, Adeeb 15, 38, 44, 131, 173, 183, 215, 247, 254, 293
- Kıraat-ı Türkî* 274-275
- Kırım 11, 84, 87, 186, 188, 202, 204, 216, 221, 232, 247, 333-335, 337
- Kırım Hanlığı 84
- Kırım Savaşı 186, 188, 221
- Kırımlılar 340
- Kışkar Medresesi 158, 172, 190, 225, 233
- Kiev 25
- King İmparatorluğu 119
- Kirilov, İvan 63-67, 69-71, 74, 79, 88
- Kitabu'l-İrşad lil-İbad* 143
- Klüçevskiy, V.O., 200
- Knali 69
- Kolokol* 313
- Kozaklar 64
- Kreşinler 163
- Kudaymende 84
- Kuddüs Abdurahmanov 234
- Kulca 119, 228, 327
- Kur'an 44, 67, 87, 98, 129, 133-134, 137, 142-145, 170, 183, 190, 200, 239, 256-258, 267, 269-270, 272-273, 279-280, 284, 290, 298, 300, 305, 321, 323, 338, 366
- Kur'an Tarihi* 273
- Kurban Ali Halidî 243
- Kursa 157, 159, 166
- Kursavî, Ebunnasr 15, 143, 157-160, 181
- Kurucu Meclis 338-339, 343
- Kuzey Kafkasya 147
- Küçük Cüz 82-84, 86, 107, 110, 113, 114
- Küçük Orda 58, 6
- kültürel özerklik 340, 342
- Layış *uyezdi* 158
- Lazzerini, Edward J. 12
- Lemercier-Quellejay, Chantal 11
- Litkov, Roman 58
- Livonya Savaşı 149
- Lüzümü mâ lâ yelzem* 273
- Mahkeme-i Şer'îye 30, 47
- Mahmud Bay 227
- Mahmud Gerey Mustafa Feyzullin ve Ort. 230
- Maklakov, V.A., 324-325, 386
- Maksud bin Yunus 61, 62, 69
- Maksudî, Ahmed Hadi 237, 276
- Malmij 153-156, 160, 163, 166, 214, 229-230, 233, 248, 305
- Malorusya 78
- Mamadış 309
- Manatov, Şerif 341
- Marxizm 26
- Marseillaise* 299, 318, 338
- Marsist-Leninist tarihsel yapı 36
- Maturidî kelâm ekolü 277
- Maveraünnehr 237
- Meçkere sosyal ilişkiler ağı 300
- Meçkere yapılanması 47-48, 165, 167, 214, 225-226, 237, 248, 305, 306
- Meçkereli âlimler 224
- Medine 72, 272, 278
- Medrese 45, 130, 154, 168, 234, 236, 261-262, 278, 282-283, 285-287, 289, 295, 299, 305, 318
- Medrese müfredatı 282
- Medrese-i Âliye 278, 283
- Medrese-i Şemsiye 45, 283, 305

- Mekerce Fuarı 262
 Mekke 58, 72, 73, 112, 113, 158, 263,
 272, 278, 281, 311
 Mekteb 260, 272
Mektûbâtü'l-İmamü'r-Rabbanî 124
 Menzelinsk 55, 65, 68, 75, 161
 Mercanî Medresesi 223
 Merhaba binti İbrahim 157
 Mesud bin Afak 73
 Mevlid bin Mustafa 80
 Meyer, James 15, 31
 Mısır 38, 188, 256, 258, 272, 311
 Mihailoviç, Aleksey 54-55, 57, 58
 Millî Meclis 336-339, 341-343, 345
 millî-medenî muhtariyet 340
 Milyutin Askerî Lisesi 221
 Mirzalar 55
 Mişer 66, 68, 76, 102, 125, 148, 182
 Mişer uleması 78, 80
 Modernite 36, 41, 352
 Molla Ebubekr Tilyaçev 81
 Molla Habibullah 100
 Molla İsmail bin Bikmuhammed 73
 Molla Menşur bin Abdurrahman 70
 Molla Murad 105, 146
 Molla Nadir 64
 Mordvinler 63
 Moskova 26, 54, 56, 96, 123, 221, 231,
 302, 334-335, 339, 345
 Muhammed Ali bin Hüseyin 227
 Muhammed Ali Mahmudov 196
 Muhammed Haris 161-162, 190, 194
 Muhammed ibn Abdulvahhab 256
 Muhammed Kemal Muzafferov 229
 Muhammed Kerim 165
 Muhammed Necib 28, 163-164, 170-
 171, 217, 283, 305
 Muhammed Rahim bin Yusuf 154-155,
 160, 162, 165, 180
 Muhammed Veli Apanayev 160
 Muhammed Zakir el-Çistanî 166
 Muhammed Zakir Hâdî 240
 Muhammed Zarif 301
 Muhammedcan Hüseyinov 96
 Muhammediye Medresesi 233-234, 281,
 283, 286, 292
Muhtasaru'l-Kudurî 168, 253
Muhtasaru'l-Vikâye 168, 275, 282
 Murad Remzi 315
 Murtaza bin Ali Bulgarî 181
 Murtazin, Nazım 119, 120
 Musa bin İsmail Apanayev 157
 Musa Ütemişev 157
 Musin-Puşkin (vali) 68
 Muzaffer Mucir 113
 Muzafferov, Muhammed Kemal 229
 Müftü 95, 113, 161
 Müftü Hüseyinov 98, 101-103, 105-107,
 110-112, 124, 127, 148, 181
 Münâzara 172
 Müslüman aristokrasisi 16, 56, 350
 Müslüman Kongreleri 311
 Müslüman Ruhani Meclisi 103
Müstefâdî'l-Ahbâr 204, 208, 210, 265,
 294
 MVD 21, 308-312, 314-320, 322-324,
 326
 Nadir (köy) 64, 67
 Naganawa, Norihito 15, 39
 Namaz vakitleri 41
 Namık Kemal 260
 Nasirî, Abdulkayyum 197
 Nazir Bey 100
 Neplüyev Askeri Okulu 138
 Neplüyev, İ.İ., 364
 Newton kıvruklu yıldızı 53
 Nijniy Novgorod 101, 105-106, 109,
 227, 229, 288
 Nogay 81, 204-205, 208, 243
 Nogay Ordası 54
nospay 122, 242
 Nurali Han 86, 107
 Okuryazar 131, 206
 OMRM 21, 87, 89, 94, 95, 96, 97, 98,
 99, 100, 102, 103, 105, 107, 108, 109,
 110, 112, 115, 145, 149
 Omsk 148
opriçnina 149

- Or nehri 64
- Orenburg 19, 21, 27-28, 30, 32, 39, 45, 47, 57, 63-64, 66, 67, 71-75, 77-78, 81, 82, 83, 85-87, 89, 93-95, 97, 102, 104-115, 120, 128, 138, 141, 148, 155, 161, 162, 182, 187, 190, 192, 200, 213, 216, 224, 226, 227, 229-233, 241, 245-248, 267, 276, 283-284, 288-289, 313, 315-316, 338-340, 342, 345-346
- Orenburg [Ruhani] Meclisi 31, 47, 81, 88, 104, 108
- Orenburg Müftülüğü 87, 182, 190, 192, 216, 224, 315, 316
- Orenburg Müftüsü 309
- Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi 21, 30, 87, 94, 103, 314
- Orenburg'daki Asya Camii 106, 111
- Orsk 229-230
- Orta Asya 11, 15, 34, 38, 42, 46, 48, 61, 63, 69, 71, 81, 84, 104, 112, 122-123, 128, 164, 169, 171, 173, 186, 208, 213, 215, 227, 229, 231-234, 237-238, 240, 242-243, 245-246, 248-249, 257, 277, 286, 293, 334-336
- Orta Asya Ceditçiliği 215
- Orta Asya hanlıkları 112, 128
- Orta Avrupa 122, 128-129, 213
- Ortadoğu 38
- Ortodoks Kilisesi 57, 62, 88
- Oryantalist projeler 47
- Osmanlı *émigré* yayınları 236
- Osmanlı İmparatorluğu 38, 88, 184, 186, 188-189, 219, 221, 277, 309, 322
- Osmanlı Türkleri 311
- Ostroumov, Nikolay 183
- Öklid 272
- Özerk Başkurdistan 340, 342
- Pakistan 38
- Pan-İslamizm 309, 312-313, 315, 317, 320, 322, 324, 326, 331, 351
- Pan-Turancı 311
- Pan-Türkizm 331
- Paris 36, 228, 236, 240, 263
- Patrik Nikon 57
- Pavel, I., 98-99, 107, 111, 120
- Perm 55, 340, 342
- Perovskiy 232
- Petersburg Üniversitesi 184, 191, 200, 272
- Petro, I., 61, 128
- Petro, III., 79
- Petrograd Müslüman Cemiyeti 334
- Piçen Pazarı 160, 291
- Pirali Sultan (Mangışlak Türkmenlerinin hanı) 111
- Pisagor 272
- Prens Koçubey 333
- Prikazçik* 289-290
- Pugaçev uleması 81, 96
- Pugaçev, Yemelyan 79-80
- Radlov, V.V.
- Rafik bin Tayyib el-Kursavî 73
- Ramazan 109, 127, 137, 159
- Ramazan orucu 41, 291
- Ramiyevler 231
- Rasulev, Zeynullah 25-26, 284-285
- Razin, Stepan 55
- Resuliye Medresesi 283
- Rızaeddin bin Fahreddin 171, 174, 217-219, 226, 320, 334
- Rifa'a el-Tahtavî 188
- Risaletü't-Tevhid* 277-278
- Rorlich, Azade-Ayşe 12, 53, 143, 214, 254
- Rostov-na-Donu 238
- Ruhani Meclis 31, 47, 81, 88, 108, 309
- Rumî, Mevlana Celeleddin 133
- Rumyantsev, A.İ. 69-71
- Rus hükümeti 26, 34-35, 53, 60, 62, 65, 73, 80, 83, 86, 102-103, 105, 115, 149, 192, 201, 224, 249, 307, 313, 319, 327, 331, 349, 351
- Rus İmparatorluğu 11, 16-17, 27, 30, 45, 87, 101, 205, 235, 257, 264, 331, 342, 349, 351-352
- Rus İslamı 104
- Rus işgali 208, 296

- Rus köylüleri 63
 Rus memurları 34-35, 269
 Rus metres 102
 Rus Müslümanları 16, 98, 221-222, 235, 311, 342
 Rus tarihi 19, 32
 Rus tiyatrosu 236
 Rus yayıncılığı 27, 33, 46, 49, 79, 81, 191, 210, 351-352
 Russkaya zeml'ya 308
 Rus-Tatar Öğretmen Okulu 196
 Rusya 11, 13-16, 18-19, 21, 25-27, 30, 35-38, 40, 43, 47-48, 54-58, 60-63, 79, 82-84, 87, 95-96, 98, 100-101, 103-105, 111, 115, 119-121, 124-129, 132-133, 143, 146-147, 149, 153, 155, 158, 162, 164, 171, 175, 179-183, 185, 188, 195, 197, 199, 201, 208, 210, 214, 216-217, 221-222, 224, 227-228, 231, 233, 235, 238, 240-241, 243, 247-248, 254, 257, 263, 272-273, 278, 283, 286, 288, 299, 306, 308, 310-311, 313, 316, 320, 326, 328, 332-341, 343-346, 349-352
 Rusya İslamı 14, 96
 Rusya Müslümanları 11, 13, 30, 37-38, 40, 43, 100, 120, 127, 147, 221, 247, 283, 288, 320, 333, 337, 338, 340, 352
 Saadeddin et-Taftazani 237
 Saba 69, 182
 Sâdâ-yı Medeniyet 296
 Sadıkov, Sabit 98
 Sadreddin Maksudî 237, 327, 334
 Said Aytov-Halevin 69, 72
 Samara 223, 340, 342
 Saratov 101-103, 105-106, 141, 146, 201
 Saray 202
 Sarısakal 66
 Sartori, Paolo 20, 215
 Saydıkovlar 233
 Saymanov, Haris 234
 Sazlı-Elgan 69
 Scriptualizm 38
 Sebati'l-Âcizin 98
 sekülerizasyon 11, 254
 Selefî 254, 256-257, 259
 Selefîlik 256-257
 Semerkand 62, 124, 133, 181
 Semipalatinsk 25, 119-123, 233, 243
 Seyfûlmülûk'un Şarkısı 93, 137
 Seyyid Ahmed Han 187
 Seyyid Battal Gazi Kitabı 206
 Seyyid Cafer 57
 Sırım Datov 84
 Sibiryâ 46, 56, 63, 75, 78, 83-84, 166, 170, 204, 222, 229, 261, 341
 Simet 70-71
 Simferpol 194
 Sirhindî, Ahmed 124-125, 294
 Sivas 155
 Sobornoe Ulojenie 54
 Soğuk Savaş dönemi tarihçileri 14, 143
 Sok 65
 Solovyev 200
 Sovyet anlatıları 38
 Sovyet dönemi 12-14, 36, 44, 172
 Sovyet İslamı 38
 Sovyetler Birliği 11-13, 15, 18, 36
 Spannaus, Nathan 15, 28, 30, 38, 94, 143, 157
 St. Petersburg 54, 56, 77, 79, 87, 95, 97, 103-104, 109, 157, 183-185, 188, 191, 198-200, 216, 261, 272, 278, 310, 324
 Stepler 335
 Stolıpin, P.A., 308, 311, 324
 Sufî şeyhleri 45, 126, 143, 146-147, 256, 268
 Sultan Abdülmecid 186
 Sultan-Galiyev, Mirsaid 343
 Suriye 58, 272
 Suudi Arabistan 38
 Sübhan Mercanî 180
 Süllemü'l-Ulûm 133, 168
 Süyümbike 296
 Sviaga 64, 68, 73, 107

- Şah Ali Han 149
 Şah Veliyullah 124
 Şahi Ahmad bin Ebu Yezid 165
 Şam 93, 170, 187
 Şaşna 160, 166
 Şehir Molla Yunus 58
 Şemseddin bin Rahmetullah 164, 170, 305
 Şemseddinov, Muhammed 163, 170, 171, 217, 305
 Şemsiyye 133
 Şerhü'l-Akâid Nefîse el-Cedîde 158
 Şeşme 65, 67
 Şeyh Feyizhan bin Hıdırhan 100
 Şeyh Habibullah el-Urivî 112, 181
 Şibanî 56
 Şihabeddin Mercanî 47, 104, 123, 164, 180-181, 190, 192
 Şirgazi Han 161
 Şoda (Şudinsk) 230
 Taceddin bin Beşir 153
 Taklit 145, 257, 270, 272
 Tang Yıldızı 298-299
 Tarañçı 119, 121
 Tarih yazıcılığı 40, 199-201, 203, 207, 210, 248
 Tarihnâme-i Bulgar 140
 Taşkent 111, 213-214, 232, 247-248, 335
 Taşkiçü 72, 166, 180
 Tatar burjuvazisi 37
 Tatar millet 18, 45, 246, 294, 295, 297, 301, 319, 342
 Tatar millî şiiri 296
 Tatar romancıları 264
 Tatar Türkleri 337, 342, 345
 Tatar uleması 35, 43, 46-48, 53, 73, 77, 80, 87, 95, 96, 128, 138-139, 141, 148, 179, 183, 187, 331
 Tatişçev, İ.N., 67
 Tauride Sarayı 333
 Tavış 226, 338, 339, 341, 342, 343
 Taykara, Prens 108, 111
 Tayninsk 63
 Tembih 102
 Tenişev, Safar 55
 Terakki, Fünûn ve Maârif Dinsizliği Mücibi mi? 281
 Tercüman 39, 216, 222, 223, 224, 225, 226, 269
 Teregulov, İbrahim 196
 Tevârih-i Bulgarîye 56, 57, 102, 139, 140, 141, 157, 163, 166, 204, 206, 208, 294
 Tevkelev, Aleksey 77, 82, 85
 Tevkelev, Aleksey İvanoviç 71
 Tevkelev, Selimgerey 162, 190
 Tilyaçev, Molla Ebubekr 81
 Tipter Alayı 108, 109
 Togan 237, 316, 332-334, 345
 Tolstoy, Dimitri (Eğitim Bakanı) 193-196
 Topçibaşev, Ali Merdan 336
 Toprakçı 342
 Troitsk 25, 79, 86, 217, 233, 248, 283, 314
 Tsalikov, Ahmed 335-336
 Tsourouhaytou 119
 Tukayev, Abdullah 226, 242-243, 319
 Tukayev, Muhammed Haris 161-162, 190, 194
 Tukayev, Nimetullah bin Biktimir 161
 Tukayevler 165-167
 Tuna 15, 31, 39, 40, 41, 44, 139, 214, 227, 254, 284
 Tünter 162-164, 166, 169-171, 173, 213, 229, 230, 234, 248, 263, 281, 283, 288, 305, 306, 307
 Tünter Medresesi 163-164, 169-170, 229, 230, 234, 281, 305, 307
 Tünterliler 165-166
 Türkçülük 342
 Türkistan 62, 170, 228, 232, 241, 246, 247, 316, 335, 336, 337, 340
 Türkistan Encümeni 241
 Türkistan Vilayetinein Gazetesi 170
 Türkistanlılar 242
 Türkiye 38, 42, 311

- Türkler 295
 Türkmenler 340
 Türk-Tatar 274, 342
 Ubeydullah bin Musa Apanayev 159
 Ufa 19, 21, 30, 32, 45, 54, 60-61, 63, 66-68, 70, 72-75, 78, 80-81, 84, 88, 104, 106, 107, 114, 138, 141, 146, 181, 194, 196, 224, 232, 246-247, 278, 283, 339-342, 345-346
 Ulema 45, 96, 130, 132, 134, 136, 138, 163, 297, 338, 339, 352
 Ulema İttifakı 338-339
 Umitbayev 216
 Ural Oteli 339
 Urallar 26, 46, 48, 53, 67, 88, 132, 140, 141, 204, 229, 234
 Urayev 72, 77
 Urazmatev, Nadir 65, 67-68
 Uri köyü 58, 100-101, 103
 Usayev, Kanzafar 80
Ustav o Sibirskih Kirgizah 148
usûl-i cedit 216, 309
usûl-i kadim 131
usûlü'l-fikh 168, 281-282
 Utız-İmenî 123-127, 133, 136, 142, 145, 147, 209, 270, 272
 Uvarov, A.S., 184
 Ülfet 311-312, 364
 Ürgenç 42, 54, 111, 242
 Ütemişevler 155, 158-160, 165-166
 Vakıf Celal 296
 Vakıt 319, 324
 Valihanov, Çokan 366
 Vambery, Armin 237
Vefâyâtü'l-Eslâf 199
 Velid İşan 124
 Velidi, Cemaleddin 36
 Velyaminov-Zernov, V.V., 184
 Verniy 186
 Veysiler Hareketi 345
 Veysov, Gaynan 315, 345
 Volga 32-33, 36, 39, 42, 44, 53, 82, 85, 122, 134, 140, 143, 182, 201, 214, 254, 294
 Volkonskiy, Grigori 113-114
 Votyaklar 63, 309
 Vyatka 154, 156, 165, 233, 305
 Wheeler, Geoffrey 12, 36
 Yahudi ihtilali 313
 Yakubova, Selime 335
 Yalçıguloğlu, Taceddin 140
Yalt Yult 242
 Yanış Abdullin 75
 Yanisarı bin Hafız 58
Yasak 65
 Yavuşevler 228, 233
 Yenikeyev, Halilullah 25-26
yeraltı gazeteleri 288, 302
 Yıldız 246
 Yunus bin İvanay 57, 236
 Yunusov, İbrahim 181, 192
Yusuf'un Hikâyesi 134
Zamân-ı ictihad münkarız mı değil mi? 271
 Zekât 44, 276
Zemstvo 188
 Zenkovsky, Serge A., 11
Znamia Revolütsii 343